

Social History Studies, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)

Biannual Journal, Vol. 14, No. 1, Spring and Summer 2024, 91-125

<https://www.doi.org/10.30465/shc.2024.48495.2542>

From Dependence to Independence:

A Comparative Analysis of the Shia Clergy's Social Capital During the Crises of the Fall of Isfahan and the Russo-Iranian Wars

Mohammad Samiei*

Elaheh Farahi**

Abstract

Since the Safavid Dynasty was established the reactions of the Shia clerics were divided, some cooperated with the government and became dependent on it, while others stayed independent. We may call the two, the Isfahan school of thought and the Atabat school of thought respectively. Each school was represented by the Shia ulama (scholars) whose scholarly relations, pupils, and followers combined together formed the collections and networks which made the background upon which their social capital was based. The two schools compared here each were active in their part in different periods of time. Thus comparing and contrasting them in this research does not mean that they were contemporary. Rather the Atabat school took its turn roughly one century after the Isfahan school. What distinguishes the two schools from each other refers to their approach and thoughts regarding how they had to interact with the central government in power. In available literature, lots of research has been done from different viewpoints on the causes and reasons behind the defeat of the Safavis and the Qajar governments in the two incidents. However, this research attempts to make an original contribution to the field by comparing the two and investigating how the ulama in each case managed to employ the social capital for public mobilization against the enemy. The main question is how the clerics belonging to the two schools employed

* Associate Professor of Iranian Studies, University of Tehran (Corresponding Author), m.samiei@ut.ac.ir

** Ph.D. Candidate of Iranian Studies, University of Tehran, elahefarahi@ut.ac.ir

Date received: 09/03/2024, Date of acceptance: 20/07/2024

their social capital during the crises of the Fall of Isfahan and the Russo-Iranian Wars?
And why?

Keywords: Social Capital, The Shia Clergy, Dependence on the State, Independence from the State, the Fall of Isfahan, the Russo-Iranian Wars.

Introduction

This research is concentrated on the clergy's mobilization power and does not go further to assess positive or negative impacts of such mobilizations. It is hypothesized here that the Isfahan school failed in using their social capital for its mobilization project, because the essence of social capital is based on civil and voluntary social activities independent from the state, and given the fact that the Isfahan school was formed with direct help and support of the Safavid state and gradually became dependent on it, the Safavid ulama couldn't use their social capital to save the dynasty from collapse. However, a century later the ulama of the Atabat school were successful in using their social capital and mobilizing people to the fronts by issuing a fatwa for defensive jihad in the case of Russo-Iranian Wars exactly because of their independence from the state..

Materials & Methods

Structuration method suggested by Anthony Giddens which simultaneously gives share to both structures and agents is applied as the research method. Given the two situations in the Fall of Isfahan and Russo-Iranian Wars, the structures that are considered in this research are related to the hierarchy in the government and the clergy, while the agents are those ulama who were involved in each case. In this comparative historical study, we shall analyze and contrast the two sets of structures and agents to understand how they affected each other in each case.

Discussion & Result

The findings suggest how in each case the structures and agents were important. During the Fall of Isfahan, the clerics could not use their social capital and their reaction was silence and stayed inactive.

Conclusion

This outcome was a result of some religious and political structural factors such as the supremacy of the Akhbari (Literalist) thought and the inaccessibility of the ulama who were located in the royal court, and also their independence in their political decision

93 Abstract

making hand in hand with some agents' reactions who based on their political affiliations did not issue a fatwa for jihad. However, the clerics of Atabat employed their social capital during the Russo-Iranian Wars and issued a fatwa for jihad, thanks to both religious and political structures and also agents' preferences, and their mass mobilization became astonishingly successful. The structures that helped the Atabat ulama were the Usuli (Principalist) thought which became prevalent in the place of the Akhbari one and made the network of the mujtahid and followers more expanded and coherent. In addition, their accessibility for the public because of the fact that their offices were totally accessible to the people from all walks of the society without any constraint. Finally, the fact that Atabat ulama were free from any limitations from the state in their political decision making made them successful.

Bibliography

- Afandi, 'Abd Allah (2011), *Riyad al-'ulama' wa hiya al-fudala*, Mashhad: Astan Quds Razavi. Islamic Research Foundation.
- Aqa Bozorg Tehrani, Mohammadhassan(2009), *Tabaghat Aa'lam Al-Shia*, vol. 2, Beirut - Lebanon: Dar Ehiya al-Trath al-Arabi.
- Algar, Hamid (1990), *Religion and State in Iran 1785-1906 _ The Role of the Ulama in the Qajar Period*, translated by Abolqasem Seri, Tehran: Tos Publications. [In Persian]
- Azad Kashmiri, Mohammadali (2008), *Nujum al-Sama fi Tarajm al-Ulama*. Tehran: Islamic Development Organization. [In Persian]
- Bahrani, Yusuf ibn Ahmad (-) *Al-Bahreen Luluwa Fi Ijazat and tarājem Rijal al-Hadith*, Qom: Al-Al-Bait Institute.
- Bouzarinejad, yahya, marandi, elah (2019), *The influence of the government structure on the social and political harms of the Safavid era from Qutbuddin Nirizi's point of view*, *Sociological Review*, Volume 25, Issue 2, Pages 719-750. [In Persian]
- Chardin, (1993). *Chardin's travel book*, vol. 4, translated by Iqbal Yaghmai, Tehran: Tos. [In Persian]
- Coleman, James (2005). "The role of social capital in creating human capital", in *the capital of social: trust, democracy and development*, by Kian Taj Bakhsh, Tehran: Shirazeh Publishing, pp. 41-91. [In Persian]
- Dolatabadi, Yahya, (1991). *Hayat Yahya*, vol 1, Tehran: Attar. [In Persian]
- Donboli, Abd al-Razzaq (2005). *Al-Ma'athir al-Sultaniyeh*, Cairo: Majlis-e-Ala.
- Durri, Ahmad, (1989). *Diplomatic letters of Ahmad Dari Effendi*, in *Iran's diplomatic letters*, corrected by Mohammad Amin Riahi, Tehran: Tos Publishing House. [In Persian]
- Estrabadi, Mohammad Amin (2016), *Shahi's encyclopedia*, corrected, Mehdi Hajian and Ali Akbar Zalpour, Tehran: Hikmat and Andisheh Publications. [In Persian]

- Estrabadi, Mohammad Amin, (2004) *al-Fawad al-Madaniyyah*, Qom: Jama'ah al-Madrasin fi Hahuza Al-Alamiya qom. Al-Nashar al-Islami Institute.
- E'temad os-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan (1988), *Tarikh Montazam Nasiri*, Tehran: Donyaye Ketab. [In Persian]
- Faiz Kashani, Safinah al-Najah, (-) edited by Mohammad ibn Shah Morteza, and Durodian Tafarshi, Mohammad Reza. [In Persian]
- Fendersky, Seyyed Abu Taleb Mousavi, (2009). *tahfeh-al-alam dar osaf va akhbar shah sulran hossein*, Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Council. [In Persian]
- Fidalgo Gregorio Pereira (2017) Report of the Portuguese ambassador to the court of Sultan Hossein Safavi, translated by: Parveen Hekmat, Tehran: University of Tehran Publishing and Printing Institute. . [In Persian]
- Field, John (2013). *Social capital*, translated by Hossein Ramezani, Gholamreza Ghafari, Tehran, published by Kavir. [In Persian]
- Fukuyama, Francis (2005). "Social Capital and Civil Society", in *Social Capital: Trust, Democracy and Development*, by Kian Taj Bakhsh, Tehran: Shirazeh Publishing, pp. 167-201. [In Persian]
- Foran, John (2007). *Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution*, translated by Ahmad Tedin, Tehran: Rasa Publications. [In Persian]
- Giddens, Anthony (2016). *The Constitution of Society* , translated by Akbar Ahmadi, Tehran: elm Publications. [In Persian]
- Hobbs (2008). *Conceptual foundations of social capital*, translated by Mohammad Mahdi Shojaei Baghini, Tehran: Research Institute of Cultural and Social Studies. [In Persian]
- Hazin Lahiji, Mohammad Ali, (1953). *Tarikh Hazeen*, Isfahan: Isfahan Book Store. [In Persian]
- Hosseini Fasaei, Mirza Hassan, (2003). *Farsnameh*, Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian]
- Hurr Ameli, Mohammad ibn Hasan (1983). *Amal al-Amal fi Ulema Jabal Amal*, Baghdad: Al-Andalus School.
- Jahangir Mirza (2005). *New History*, revised by Abbas Iqbal Ashtiani, Tehran: elm publication. [In Persian]
- Kaempfer, Engelbert (1984). *Kempfer's travelogue*, translated by Kikavos Jahandari, Tehran: Kharazmi Publications. [In Persian]
- Kashif al-Ghita' Jafar ibn Khizr (2001). *Kashf al-ghita*, Volume 1 and Volume 4, corrected by Tabrizian, Abbas, Qom: Islamic advertising.
- Khansari, Muhammad Baqir ibn Zain al-Abidin, (2012). *Asadullah Esmailian's correction*, Ruzat al-Janaat Fi Akhwal Ulama and Al-Sadat. Qom: Dehaqani (Ismailian). [In Persian]
- Khavari, Mirza Fazlullah Shirazi, (2001) *Tarikh Dhul-Qarnain*, Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Klaus Röhrborn (1970). *States system in the Safavid era*, translated by Kikavos Jahandari, Tehran: Book Translation and Publishing Company. [In Persian]

95 Abstract

- Krusinski (1984). Krusinski's travel book, translated by Abdul Razzaq Denbali Mafotun, Tehran: Tos. [In Persian]
- Lasan al-Molk Sepehr (1974). Naskh Al-Tawarikh, Vol. 4, Tehran: Islamic Publications. [In Persian]
- Lockhart, Laurence (2004). The Fall of the Şafavi Dynasty, translated by Ismail Dolat Shahi, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Marashi Safavi (1983). Mirza Mohammad Khalil, Majma-al-Tawarikh, Corrected by Abbas Iqbal, Tehran: Sanai Library, Tahuri Library. [In Persian]
- Maravi, Mohammad Kazem (1985). Tarikh Alam Arai Naderi, proofreader: Mohammad Amin Riahi, : Naqsh Jahan Zovar bookstore. [In Persian]
- Mirza Samia, Tazkirat-ul-Muluk (1999). By the efforts of Seyyed Mohammad Debir Siyaghi, translated by Masoud Rajab Niya, Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Mirzai Qomi, Abulqasem Mohammad ibn Hasan (2020). Jame al-shataat, Qom: Fiqh Al-Saghlain Cultural Institute.
- Mohaghegh Sabzevari (2004). Rozat al-Anwar Abbasi, Tehran: The Written Heritage Research Centre. [In Persian]
- Mostofi, Mohammad Hassan (1996). Zubdat al-Tawarikh Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Naraghi, Ahmad ibn Mohammad Mahdi, (1996). Awaed Al-Ayam, Qom: Islamic Propaganda Office of Qom Seminary.
- Nasiri, Mohammad Ebrahim (1994) Dastur-e Shahriaran, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Niebuhr, Karsten (2005). Carsten Niebor's travelogue, translated by Parviz Rajabi, Tehran: Toka Publications. [In Persian]
- Nirizi, Qutbuddin Mohammad (1992). political treatise on the analysis of the causes of the fall of the Safavid state and the solution to its return to power, edited by Rasul Jafarian, Qom: Ayatollah Azami MaraShi Najafi Public Library. [In Persian]
- Offe, Claus (2005), "How can citizens be trusted?", in the book Social Capital: Trust, Democracy and Development, written by Kian Taj Bakhsh, Tehran: Shirazeh Publishing, pp. 275-201. [In Persian]
- Portes, Alejandro, (2005) Social capital, its origins and applications in modern sociology", in social capital: trust, democracy and development, edited by Kian Taj Bakhsh, Tehran: Shiraz, pp. 303-349. [In Persian]
- Putnam, Robert (2001). Democracy and civil traditions, translated by: Mohammad Taghi Delfrooz, Tehran: Publications: Salam newspaper. [In Persian]
- Putnam, Robert, (2005) "Affluent society, social capital and public life", in Social Capital: Trust, Democracy and Development, by Kian Taj Bakhsh, Tehran: Shirazeh Publishing, pp. 91-113. [In Persian]
- Qazvini, Abd al-Nabi ibn Muhammad Taqi (1986) Tamim Amal Al Amal. Edited by Hosseini Ashkouri, Ahmed and Marashi, Mahmoud. Qom: Public Library of Hazrat Grand Ayatollah Murashi Najafi (RA).

- Qazvini, Abul Hasan (1988) *Fawaid al-Safavieh*, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Reza Qoli Khan Hedayat, (1974). *Fahers al-Tawarikh*, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Safa, Zabihullah (1999). *History of literature in Iran*, vol. 5, Tehran: Ferdous Publications. [In Persian]
- Sanson (1967). *Travelogue*, translation, Taghi Tafsalı, Tehran: [In Persian]
- Sefatgol, Mansur (2010). *Religious institution and thought during the safavid iran (the history of the development of the religious structure in iran 16th-18 century)* Tehran: Rasa Publications. [In Persian]
- Tankbani, Muhammad ibn Suleiman (-). *Qasses al-Ulama*, Tehran: Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Tehrani Wared, Mohammad Shafi' (2004). *Marat Waredat* , edited by Mansour Sefat-Gol, Tehran: The Written Heritage Research Centre . [In Persian]
- Vothoqi, Mohammad Baqer, (2005). "Transfer of political and social powers in the Persian Gulf from the fall of Hormuz to the fall of Isfahan", *Farhang magazine*, no. 56, pp. 185-215. [In Persian]
- Zareian, Maryam, (2012) "Relationships between clerics and the government in the Safavid era", *Historical Sociology Journal*, Vol. 2, pp. 116-187. [In Persian]

از وابستگی تا استقلال:

مقایسه و تحلیل سرمایه اجتماعی علمای شیعه در بحران‌های سقوط اصفهان و جنگ‌های ایران و روسیه

محمد سمیعی*

الهه فرحی**

چکیده

از زمانی که حکومت صفوی تأسیس شد، علمای شیعه در قبال حکومت کنش یکسانی نداشتند و به دو مکتب فکری، یکی در ارتباط نزدیک با حکومت و وابسته به آن و دیگری مستقل از حکومت، تقسیم می‌شدند. این دو مکتب را می‌توانیم در تداوم حکومت صفوی، به ترتیب مکتب‌های فکری اصفهان و عتبات نام‌گذاری کنیم. پرسش اصلی پژوهش این است که مکتب اصفهان و مکتب عتبات که پس از سقوط صفویه به مکتب غالب تبدیل شد، هر یک چگونه سرمایه اجتماعی خود را در بحران‌های سقوط اصفهان و جنگ‌های ایران و روسیه به کار گرفتند؟ و چرا؟ این پژوهش بر قدرت بسیج علما تمرکز دارد و از این جلوتر نمی‌رود تا نتایج مثبت یا منفی این بسیج عمومی را بررسی کند. روش پژوهش، ساخت‌یابی گیدنز است که به تعامل ساختار و کارگزار در شکل‌گیری کنش‌های اجتماعی توجه دارد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که در زمان سقوط اصفهان، علما نتوانستند سرمایه اجتماعی خود را به کار بگیرند و واکنش‌شان سکوت و انفعال بود. این حالت، حاصل عوامل ساختاری دینی و حکومتی و از سوی دیگر اقدامات علمایی بود که تفوق داشتند و به‌خاطر وابستگی‌شان به حکومت، نظرشان مخالف صدور فتوای جهاد بود. اما علمای مکتب عتبات، در موقعیت جنگ‌های ایران و روسیه سرمایه اجتماعی خود را به کار گرفتند که از یکسو حاصل استقلال

* دانشیار مطالعات ایران، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، m.samiei@ut.ac.ir

** دانشجوی دکتری ایرانشناسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، elahefarahi@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۳۰

آنان از ساختار حکومتی و دینی و از سوی دیگر، نتیجه اقدامات فردی برخی از علمایی بود که تفوق داشتند و نظرشان صدور فتوای جهاد بود و به صورت چشمگیری در بسیج عمومی توفیق یافتند.

کلیدواژه‌ها: روحانیت، وابستگی به حکومت، استقلال از حکومت، سرمایه اجتماعی، سقوط اصفهان.

۱. مقدمه

زمانی که شاه اسماعیل صفوی، مذهب تشیع را در ایران رسمی کرد، فرصت جدیدی برای روحانیت شیعه به وجود آمد تا بتوانند در پرتو آن، به گسترش مذهب تشیع بپردازند و احکام و شعائر مذهب دوازده امامی را اجرا کنند. اما همه علمای شیعه، در برابر حکومت صفوی کنش یکسانی نداشتند. گروهی از علما در ایران در دوره صفوی به منظور تحقق شعائر دینی و ترویج مذهب تشیع در ساختار حکومت صفوی قرار گرفتند و همکاری با آن را مطلوب دانستند. گروهی دیگر از علمای شیعه، به همکاری با حکومت تمایل نداشتند. اگرچه تعداد علمای مطرح و متنفذ گروه دوم در متون تاریخی محدود است و گروه دوم تنها پس از صفویان اوج گرفتند، ولی صرف نظر از تعداد علمای این دو گروه، در آن زمان دو مکتب فکری متفاوت بر اساس نوع همکاری علما با حکومت به وجود آمد که بررسی سرمایه اجتماعی کنش‌گران این مکتب‌های فکری حائز اهمیت است. این دو مکتب را می‌توانیم در تداوم حکومت صفوی، مکتب فکری اصفهان و مکتب فکری عتبات نام‌گذاری کنیم. معرف هر کدام از این مکتب‌ها عالمان شیعه‌ای بودند که با توجه به روابط علمی و شاگردان و پیروان‌شان مجموعه‌ها و شبکه‌هایی را شکل می‌دادند که بستر تشکیل سرمایه اجتماعی آنان بود. در مکتب فکری اصفهان، علمای شیعه با حکومت صفوی همکاری کردند و در ساختار دیوانی آن مناصبی را عهده‌دار شدند و سرمایه اجتماعی‌شان به حکومت صفوی وابستگی داشت. در مقابل، در مکتب فکری عتبات، علمای شیعه به صورت مستقل و با دوری از مرکزیت حکومت، سرمایه اجتماعی خود را تداوم بخشیدند. بررسی سرمایه اجتماعی علمای شیعه اصفهان و عتبات، به معنای هم‌عصر بودن سرمایه اجتماعی آنان با یکدیگر نیست، به این معنا که این دو مکتب در یک مقطع زمانی به بحران خارجی واکنش نشان ندادند، اگرچه این دو مکتب به صورت نامشهود در ابتدا، هم‌عصر با یکدیگر بودند. تنها حدود یک قرن پس از سقوط اصفهان، نقش‌آفرینی مکتب عتبات را در تحولات ایران معاصر در دوران قاجار مشاهده می‌کنیم. نوع

ارتباط علمای شیعه با حکومت مرکزی ایران، از نظر رویکرد و تفکر، دو مکتب روشی متمایز، از آنان ساخته است که در ادامه به مقایسه این دو مکتب می‌پردازیم. وقتی که درباره سرمایه اجتماعی روحانیان، در این حوادث صحبت می‌کنیم، منظورمان بررسی پیروزی یا شکست و تحلیل عواقب و معرفی و نقد اشخاص مسئول در حادثه سقوط اصفهان و جنگ‌های ایران و روسیه نیست. با توجه به اهمیت یافتن بحث سرمایه اجتماعی در دوران کنونی و کارکردهای گوناگونی که برای آن ذکر شده است، برای علاقه‌مندان به مباحث تاریخ روحانیت، سرمایه اجتماعی گروه‌های مختلف، دارای اهمیت و نیازمند بررسی است. پرسش اصلی پژوهش این است که علمای شیعه در اصفهان و عتبات، در موقعیت سقوط اصفهان و جنگ‌های ایران و روسیه چگونه سرمایه اجتماعی خود را به کار گرفتند؟ و چرا؟ در پاسخ به این پرسش، این فرض مطرح می‌شود که با توجه به ماهیت سرمایه اجتماعی که ماهیتی مستقل و بدون توسل به روابط و فرامین رسمی (در اینجا حکومت) است، اگرچه شبکه‌های سرمایه اجتماعی علمای اصفهان در ابتدا با حمایت‌های حکومت صفوی به وجود آمد، اما به تدریج با توجه به وابستگی به حکومت و ساختارهای سیاسی، علما در برابر حمله افغان‌ها به اصفهان، نتوانستند سرمایه اجتماعی خود را به کار بگیرند تا اینکه پس از سقوط حکومت صفوی، سرمایه اجتماعی‌شان مضمحل شد. اما حدود یک قرن بعد، کنش‌گران مکتب فکری عتبات، با اینکه در ساختار حکومت سهمی از مناصب سیاسی نداشتند و از موقعیت اجتماعی پیشین علمای اصفهان برخوردار نبودند، اما به دلیل استقلالشان توانستند در جنگ‌های ایران و روسیه سرمایه اجتماعی خود را به کار بگیرند و با صدور فتوای جهاد نیروهای مردمی را بسیج کنند. در ادامه، ابتدا به چارچوب نظری و روش‌شناسی می‌پردازیم، سپس بر اساس یافته‌های پژوهش از اسناد دست اول تاریخی، به مقایسه و بحث درباره عملکرد علما در این دو مقطع می‌پردازیم.

۲. پیشینه پژوهش

در مورد تحلیل علل و عوامل شکست صفویه و قاجاریه در حوادث ذکر شده، محققان بررسی‌های متعددی از منظرهای مختلف، انجام داده‌اند. در این میان، ایران‌شناسان خارجی، به مانند رودی متی (۱۳۹۹)، جان فوران (۱۳۸۶)، حامد الگار (۱۳۶۹)، نقش علما را در این بحران‌ها بررسی کرده‌اند. البته بررسی این نقش بیشتر از منظر سیاست مذهبی روحانیان است، که با موضوع اعمال فشار بر اقلیت‌های مذهبی، مورد توجه قرار گرفته است.

تحلیل نقش علما در بحران سقوط دولت صفوی، در آثار نویسندگان ایرانی، نظیر رسول جعفریان (۱۳۷۹) و منصور صفت‌گل (۱۳۸۹)، از منظر رویکردهای مذهبی و اندیشه‌ای و تحلیل ساختار دینی بازتاب یافته است. مقاله‌هایی نیز در تحلیل بحران حکومت صفوی، نگاشته شده است. بوذری‌نژاد و مرندی (۱۳۹۷) در پژوهش خود، کوشیده‌اند با تمرکز بر آرای قطب‌الدین نیریزی، عوامل زوال ساختاری حکومت صفویه را بررسی کنند و یکی از عوامل افول این ساختار را ضعف علما در این دوره دانسته‌اند.

در مورد بحران جنگ‌های ایران و روسیه، برخی از پژوهش‌ها، به مانند تحقیق هدایت‌الله بهبودی (۱۳۹۶)، با انعکاس و تحلیل ادبیات جهادی، به نقش علما در جنگ‌های ایران و روسیه پرداخته‌اند. وی در نوشته خود، تحلیلی بر شکست جنگ ایران و روسیه ارائه داده و تشریح کرده است که چرا ادبیات جهادی نتوانست سرانجام موفقی داشته باشد. حامد الگار (۱۳۶۹) نیز در اثر خود با عنوان دین و دولت در ایران نقش علما را در شکل‌گیری جنگ‌های ایران و روسیه بررسی کرده است. او کوشیده که علاوه بر مستندسازی نقش علما در این جنگ‌ها، ارزیابی انتقادی از آن نیز داشته باشد. سایر پژوهشگران نیز، به تحلیل نقش علما در جنگ‌های ایران و روسیه، مبادرت کرده‌اند؛ آقازاده (۱۳۹۴) ضمن بررسی زمینه‌های سیاسی و دینی در زمان جنگ‌های ایران و روسیه، از منظر دینی کارکرد علما را در برابر این بحران تحلیل کرده است، به این صورت که علما به منظور دفاع از قلمرو اسلامی در برابر تعرضات روس‌ها، در صدد شدند که به جنگ‌های ایران و روسیه ورود یابند و نقش دینی خود را ایفا کنند.

قابل ذکر است هیچ‌کدام از پژوهش‌های موجود از منظر سرمایه اجتماعی به موضوع نپرداخته‌اند. همچنین پژوهشی با نگاه تطبیقی میان نقش علما در این دو مقطع یافت نشد. بنابراین، رویکردی که پژوهش حاضر در مقایسه با آثار موجود در پیش گرفته، رویکردی است که با تمرکز بر تحلیل سرمایه اجتماعی علما در مواجهه با این دو بحران به صورت تطبیقی شکل گرفته و کوشش شده دستاوردی نوین ارائه شود.

۳. چهارچوب نظری

نظریه محوری پژوهش بر مفهوم سرمایه اجتماعی استوار است. سرمایه اجتماعی در بستر شبکه‌هایی از روابط شکل می‌گیرد که همکاری افراد را تسهیل می‌کند تا آنان به منافع مشترکی دست پیدا کنند (پاتنام، ۱۳۸۴: ۹۷). سرمایه اجتماعی برای کنش‌گران، منابع و امکاناتی را فراهم می‌کند و به آنان توانایی می‌بخشد تا در شبکه‌های روابطی که حضور پیدا می‌کنند، هدف‌های

از وابستگی تا استقلال: مقایسه و تحلیل سرمایه ... (محمد سمیعی و الهه فرحی) ۱۰۱

خود را بهتر از گذشته پیگیری کنند (فیلد، ۱۳۹۲: ۲۰۱). با استفاده از سرمایه اجتماعی، کنش‌گران چیزهایی که نمی‌توانند به تنهایی به دست آورند یا با دشواری می‌توانند به آن برسند از راه اتصال مجموعه‌ای از شبکه‌ها و مشارکت با یکدیگر به دست می‌آورند (فیلد، ۱۳۹۲: ۷).

از دید نظریه‌پردازان سرمایه اجتماعی این مفهوم به دلیل ابعاد مختلفی که دارد و با توجه به دیدگاه و نقطه‌نظراتی که هر یک از نظریه‌پردازان ارائه می‌کنند، به طور مشخص به یک تعریف خاص محدود نمی‌شود و هرکدام از نظریه‌پردازان یکی از مولفه‌های سرمایه اجتماعی را مهم دانسته و بیشتر بر آن تمرکز کرده‌اند، هرچند این نظریات، می‌توانند یکدیگر را تکمیل کنند (هابز و دیگران، ۱۳۸۷: ۱۳۵). به عنوان مثال فوکویاما، یکی از نظریه‌پردازان سرمایه اجتماعی، هنجارهای جمعی را محور ایده سرمایه اجتماعی می‌داند (فوکویاما، ۱۳۸۴: ۱۶۹). اما در این پژوهش، هم‌صدا با گروه دیگری از صاحب‌نظران به مانند پاتنام (۱۳۸۰: ۲۹۶)، از منظر شبکه روابط (مجموعه‌ای از روابط دینداران شیعی و نیروهای مردمی با علما) مفهوم سرمایه اجتماعی را به کار می‌بریم. در اکثر نظریات سرمایه اجتماعی به مانند نظریه پاتنام، نظریه فوکویاما، نظریه کلمن، بر ماهیت داوطلبانه (بدون تکیه بر قدرت رسمی) آن تاکید شده است (پاتنام، ۱۳۸۰: ۱۹۹؛ فوکویاما، ۱۳۸۴: ۱۷۸؛ کلمن: ۱۳۸۴: ۵۱). این تاکید مبتنی بر این است که سرمایه اجتماعی ماهیتی خودجوش و اختیاری دارد و اگر کنش‌گران بخواهند برای اجرای برخی از خواسته‌های خود، به قوانین رسمی و ابزارهای حکومت متوسل شوند، آن همکاری پویایی سرمایه اجتماعی را که در شبکه‌های روابط موجود است، دچار تصنع می‌کند و هنگامی که روابط عمودی (روابط از موضعی که امکان قدرت و تسلط یافتن را بر افراد فراهم می‌کند) به جای روابط افقی (روابط هم‌سطح) شکل می‌گیرد، سرمایه اجتماعی مضمحل می‌گردد (پورتس، ۱۳۸۴: ۳۲۱؛ فوکویاما، ۱۳۸۴: ۱۷۸؛ افه، ۱۳۸۴: ۲۲۲). بنابر این، هرچقدر کنش‌گران یک جامعه، بخواهند برای تحقق خواسته‌های خود، بیشتر به ابزارهای رسمی و مبتنی بر قدرت، متوسل شوند، نشان از تصنع و ضعف سرمایه اجتماعی‌شان خواهد داشت. پژوهش حاضر در پی آن است که نظریه مزبور را درباره روحانیان و سرمایه اجتماعی‌شان که در توان بسیج عمومی برای مقابله با یک بحران شکل می‌گیرد در دو مقطع تاریخی و برای دو مکتب اصفهان و عتبات که یکی وابستگی سیاسی و دومی استقلال داشته است، در معرض آزمون قرار دهد.

۴. روش‌شناسی

شیوه گردآوری داده‌های پژوهش مبتنی بر روش کتابخانه‌ای و اسنادی است و کوشش شده است بررسی سرمایه اجتماعی علما در سقوط اصفهان و جنگ‌های ایران و روسیه بیشتر بر اساس منابع دست اول تاریخی باشد. روش تحلیل پژوهش، بر اساس نظریه ساخت‌یابی گیدنز سامان یافته است که به تعامل دوسویه ساختار و کارگزار در تحلیل‌های اجتماعی و تاریخی توجه دارد. از دید گیدنز، برای تحلیل واقعیت‌های اجتماعی نباید تنها بر نقش ساختارها یا کارگزاران تکیه کرد، به این صورت که عامل اصلی در تحلیل، ساختارها یا اراده افراد باشد. بلکه می‌بایست در تحلیل‌های اجتماعی و تاریخی، این دوسویگی و تأثیر متقابل ساختارها و کارگزاران را در نظر داشت (گیدنز، ۱۳۹۵: ۵۴). با توجه به دو موقعیت اصفهان و عتبات، ساختارهای مورد نظر پژوهش، عبارت‌اند از ساختارهای مرتبط با حکومت و نهاد دین و کارگزاران در این پژوهش، علمای شیعه‌اند که در تحلیل تاریخی پیش رو به بررسی، تحلیل و مقایسه تعامل ساختارها و کارگزاران در دو مقطع تاریخی می‌پردازیم.

۵. شکل‌گیری مکاتب فکری موافق و مخالف همکاری با حکومت و وابستگی سیاسی

در نظریه سیاسی تاریخی تشیع، حکومت و سرپرستی جامعه، متعلق به امام معصوم است، امامی که از جانب خداوند تعیین شده است و در صورت غیبت امام، حکومت‌های مستقر، حکومت جور به شمار می‌روند و فاقد مشروعیت بوده، همکاری با آن حکومت‌ها برای علما و دیگران مشروع قلمداد نمی‌شود. البته این عدم مشروعیت در همه‌حال فراگیر نبوده و در مواقعی که همکاری با حکومت‌های جور، حاوی مصالحی برای تشیع بوده است، برخی علمای شیعی با حکومت همکاری می‌کردند. چنین موردی به طرز بارزی در دوره صفوی با توجه به رسمی شدن تشیع توسط صفویان قابل مشاهده است. زمانی که حکومت صفوی تأسیس شد و مذهب خود را مذهب امامیه قرار داد، روحانیان شیعی با موقعیت جدیدی مواجه شدند و بحث‌های گسترده‌ای را آغاز کردند (الگار، ۱۳۶۹: ۲۲). محقق کرکی و علمایی مانند وی، زمانی که مشاهده کردند که حکومت صفوی، مذهب خود را تشیع اثنی عشری قرار داده است، از این فرصت بهره گرفتند و حکومت را همراهی کردند (خوانساری، ج ۴: ۱۳۹۰: ۳۶۱) چنان که محقق سبزواری در *روضه‌الانوار* در بحثی با عنوان «بیان حکمت در وجود پادشاه» نگاشته است. وی ضمن تأکید بر پیروی از امامت تشیع که این مفهوم را با واژگان کلیدی «پیروی از امام اصل» بیان می‌کند، اظهار داشته است وجود پادشاه می‌تواند از اختلال امور پیشگیری کند و

از وابستگی تا استقلال: مقایسه و تحلیل سرمایه ... (محمد سمیعی و الهه فرحی) ۱۰۳

در سایه حکومت وی، می‌توان شعائر دینی و امر به معروف و نهی از منکر را اجرا کرد و دین و دینداران را از هجوم و قتل دشمنان دین، ایمن ساخت و امنیت را در قلمرو دینداران برقرار کرد (سبزواری، ۱۳۸۳: ۶۷). در مقابل این گروه از علما، گروه دیگری وجود داشت که به همکاری با حکومت گرایش نداشت و هیچ‌گونه مشروعیتی را برای حاکمان قائل نمی‌شد و حتی برقراری این موقعیت جدید صفویان نیز نتوانست دیدگاه آن گروه را درباره همکاری با حکومت تغییر دهد. اختلاف نظر درباره همکاری علما با حکومت در گزارش‌های تاریخی دیده می‌شود، هرچند در فهرستی که درباره اسامی علمای متغذ دوره صفوی ارائه شده است، به نظر می‌رسد که بیشترشان با حکومت همکاری کرده‌اند و تعداد کسانی که موافق با همراهی با حکومت صفوی نبودند کمتر از علمای موافق بود (الگار، ۱۳۶۹: ۱۹؛ زارعیان، ۱۳۹۱). اما صرف نظر از تعداد این کنش‌گران، استنباطی که علمای مخالف، از احادیث و روایات دینی داشتند باعث شد که آنان هرگونه همکاری با حکومت‌های جائز را در زمان غیبت امام عصر(عج) روا ندانند. این رویکرد، مکتب فکری متفاوتی را نسبت به مکتب فکری گروه نخست، یعنی طرفداران محقق کرکی به وجود آورد. تضاد و اختلاف نظر درباره همکاری با حکومت، در مواردی به مانند مسائل خراج و نماز جمعه، خود را نشان می‌داد و علمای شیعی در باره این موارد رساله‌هایی را نگاشتند و استدلال‌هایشان را بیان کردند. یکی از علمایی که موافق با همراهی با حکومت صفوی نبود، شیخ ابراهیم قطفی است، که حتی هدیه شاه طهماسب را زمانی که در عتبات حضور داشت، نپذیرفت (بحرانی، بی تا: ۱۶۱). در ادامه سرمایه اجتماعی علمای پیرو این دو مکتب فکری را که اولی را مکتب اصفهان و دومی را مکتب عتبات می‌خوانیم، تحلیل و مقایسه می‌کنیم. در انتها خلاصه عوامل مختلف در جدول ذکر شده است.

۶. یافته‌ها و بحث

۱.۶ سرمایه اجتماعی روحانیان اصفهان

۱.۱.۶ فضا، زمانه و بستر اجتماعی

در جامعه دوره صفوی، شاه در رأس هرم قرار می‌گرفت و توده مردم، گروه‌های اجتماعی و نیروهای درباری، به سلطنت متکی و وابسته بودند (محقق سبزواری، ۱۳۸۳: ۵۱۰). محور بودن سلطنت، با توجه به مشروعیت پادشاهان دوره صفوی، مستحکم‌تر می‌شد و توده مردم به

حاکمان صفوی وفاداری داشتند (شاردن، ج ۳، ۱۳۷۲). با توجه به این وفاداری، کنش‌های گروه‌های اجتماعی می‌توانست، تحت‌الشعاع ضعف و قوت حکومت مرکزی قرار بگیرد؛ با ضعف نشان دادن حکومت در اواخر دوره صفوی، این گروه‌های اجتماعی به مانند بازرگانان، در بحران نیروهای محلی و مخالف با حکومت، واقع می‌شدند و زمینه تضعیف آنان نیز فراهم می‌شد (وثوقی، ۱۳۸۴). علمای رسمی نیز یکی از این گروه‌های اجتماعی به شمار می‌آمدند که با ساختار حکومت صفوی متصل بودند (فوران، ۱۳۸۶: ۷۷) و با توجه به اینکه در این دوره، بیشتر کوشش‌های علما برای معرفی و تثبیت مذهب تشیع، به کار می‌رفت، این زمینه اجتماعی، برای علمای رسمی فراهم نشد تا بتوانند، حلقه‌های میانجی میان توده‌های مردم و حکومت را به صورت بارزی به دست بگیرند. علما به‌عنوان یکی از گروه‌های اجتماعی و وابسته به حکومت به مانند بخشی از توده مردم، از این ضعف مبرا نشدند و با آشکار شدن برخی سستی‌ها و اختلافات در اواخر دوره حکومت صفوی، این فتور و سستی به آنان نیز راه پیدا کرد و همین امر یکی از زمینه‌های اجتماعی‌ای بود که در کاهش سرمایه اجتماعی آنان در زمان سقوط اصفهان تأثیرگذار شد.

بستر دیگری که در سرمایه اجتماعی علما تأثیر گذاشت، زمینه دینی است؛ با وجود اینکه در دوره صفوی، مذهب تشیع رسمی شده بود، اما این به این معنا نبود که شیعیان، یگانه افراد ساکن در همه قلمروی صفویه، باشند (اعتمادالسلطنه، ج ۲، ۱۴۰۳). برخی از مناطق که اقلیت سنی‌نشین به مانند افغان‌ها، در آنجا اسکان داشتند، می‌توانستند در برابر رسمی بودن تشیع، چالش به وجود آورند. با توجه به این زمینه، برخی از سیاست‌های مذهبی سخت‌گیرانه‌ای که علما با پشتیبانی حکومت صفوی در قبال برخی از اهل سنت و اقلیت‌های مذهبی اعمال می‌کردند، نوعی از واگرایی را در زمینه سرمایه اجتماعی علما به وجود می‌آورد (کروسینسکی، ۱۳۶۳: ۳۰)، که یکی از پیامدهای آن، همراهی برخی از نیروهای واگرا در سقوط اصفهان با مهاجمان بود (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۵۰۲).

۲.۱.۶ تشکیل سرمایه اجتماعی

در ابتدا با روی کار آمدن حکومت صفوی و گسترش مذهب تشیع، فرصتی فراهم شد که مجموعه‌ای از روابط فرهنگی و علمی به وجود آید که شبکه‌های سرمایه اجتماعی علمای دینی را در ایران شکل داد. در این دوره علمای شیعی با حمایت حکومت صفوی، شبکه گسترده‌ای از روابط علمی میان خود به وجود آوردند و شماری از شهرهای ایران به مراکز شیعی جهان

از وابستگی تا استقلال: مقایسه و تحلیل سرمایه ... (محمد سمیعی و الهه فرحی) ۱۰۵

تشیع مبدل شد. گسترش مجموعه‌ای از روابط علمی و آموزشی از زمان محقق کرکی با حمایت وی از مباحثات علمی و ارتباط با شاگردانش آغاز گردید و در دوره‌های بعد با کوشش‌های کسانی مانند شیخ بهایی و آقا جمال خوانساری با مرکزیت اصفهان، به شکوفایی و اوج خود رسید (صفت‌گل، ۱۳۸۹: ۱۸۵). این شبکه دینی، پشتیبانی قدرت را با خود به همراه داشت و در نقاط گوناگون ایران گسترده شد، روحانیانی که در ساختار دینی متصل به حکومت، حضور داشتند، به قشری مبدل شد که حقوق خود را از حکومت دریافت می‌کرد و سرنوشت آن به حکومت وابسته شد (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۲۸). در شهر اصفهان، علمای دارای مناصب، متصل به روابط و حمایت حکومت صفوی بودند که هر کدام از راه مدارس و شاگردان، مجموعه‌ای از روابط علمی و فرهنگی را به وجود آوردند (صفت‌گل، ۱۳۸۹: ۹۵-۹۱). در دوره شاه عباس اول، نمادهای مذهبی در ایران تقویت شد و توجه ویژه‌ای به بارگاه‌های مقدس شیعیان به مانند حرم امام رضا علیه‌السلام و امامزادگان صورت گرفت و ایران به مرجع اصلی برای فعالیت‌های علمای شیعی مبدل شد (سانسون، ۱۳۴۶: ۲۰۱). در دوره صفویان، روحانیان شیعی در همکاری با حکومت توانستند مناصبی به مانند شیخ‌الاسلام و صدر و در اواخر دوره صفوی منصب ملامبازی را به‌عهده بگیرند و با توجه به حوزه اختیاری که این مناصب برای‌شان فراهم می‌کرد، شعائر دینی مذهب تشیع را اجرا کنند. اقامه نماز جمعه و جماعت شیعی که شکلی از گسترش شبکه سرمایه اجتماعی است در این مقطع فراگیر می‌شود. پیش از آن اجرای این احکام و شعائر به صورت رسمی سابقه نداشت (سانسون، ۱۳۴۶: ۳۸).

حکومت صفوی، از نظر مالی نیز این مجموعه‌های به وجود آمده را تقویت می‌کرد. به غیر از پرداخت‌های نقدی، امتیازاتی از راه اعطای زمین و هدایا، معافیت‌های مالیاتی و موقوفات به علمای دینی واگذار می‌شد. اگرچه در دوران صفوی، نهاد وقف نهادی تازه تاسیس نبود، اما به گونه‌ای موضوع وقف در آن دوران به اوج خود رسید و گسترش روزافزون یافت. در واقع، یکی از منابعی که حیات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، آموزشی در ایران عصر صفوی را رونق می‌داد، وقف بود (شاردن، ج ۴، ۱۳۷۲: ۱۳۴۴). این شرایط به قدرت گرفتن و تحقق اهداف دینی و علمی روحانیت منجر شد و باعث شد که شبکه‌های سرمایه اجتماعی روحانیان در جامعه ایران شکل بگیرد.

۳.۱.۶ بررسی سرمایه اجتماعی (سقوط اصفهان)

تجربه سقوط اصفهان و حمله افغان‌ها به ایران، موقعیتی است که می‌تواند، کاربرد سرمایه اجتماعی روحانیان را تبیین کند. روحانیت تا پیش از سقوط اصفهان، مجموعه وسیعی از روابط را داشت که شامل مساجد، مدارس مذهبی، اوقاف مذهبی، منصب‌های مذهبی به مانند امامت جماعت و جمعه می‌شد که می‌توانست بستر شکل‌گیری شبکه‌ای از سرمایه اجتماعی باشد. در این شبکه طبعاً مجموعه فعالانی حضور داشتند که می‌توانستند در کنش‌گری در برابر حمله افغان‌ها سهم داشته باشند (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۳۹). تحلیل سرمایه اجتماعی روحانیان در زمان سقوط اصفهان با تبیین ساختارهای حکومتی و دینی و تبیین کارگزاران، یعنی روحانیان، نوع برخورد روحانیت را در مواجهه با بحران خارجی تبیین می‌کند. در زمان سقوط اصفهان، از علمای شیعه ساکن در اصفهان، متنی در گزارش‌های دسته اول تاریخی صادر نشده است که آن‌ها در برابر تحركات مرزی و نیروهای بیگانه واکنشی داشته باشند که بیانگر بسیج مردم اصفهان در برابر حمله افغان‌ها باشد. در رساله‌های دست اول، به مانند رساله سیاسی قطب‌الدین نیریزی به این انفعال اشاره شده است: «کجاست شجاعت و امانت و غیرت در حالی که از سرتاسر بلاد، زنان به اسیری رفته‌اند، ناموس از میان رفته، مردمان با نشستگان نشسته و قیام نکرده‌اند» (نیریزی، ۱۳۷۱: ۸۹).

۴.۱.۶ ساختارهای حکومت و کارگزاری علمای اصفهان

اول. دخالت کنشگران متفاوت و عدم استقلال روحانیان در تصمیم‌گیری

ارتباط روحانیت با حکومت، در زمان شاه سلطان حسین، تداوم یافت و مستحکم گشت. شاخص‌ترین عالم شیعی، علامه محمدباقر مجلسی، در جلوس شاه سلطان حسین خطبه خواند و با دست خود، شمشیر پادشاهی را به کمر او بست. وی در این خطبه با تاکید بر امر به معروف و اجرای احکام شرعی، از سیاست‌های مذهبی شاه سلطان حسین پرده برداشت و امیدوار بود که حکومت صفوی به حکومت منجی آخرالزمان متصل شود. حضور نزدیک علما در زمان تدفین شاه سلیمان و جلوس شاه سلطان حسین، ارتباط تنگاتنگ نهاد حکومت را با نهاد دین نشان می‌داد (فندرسکی، ۱۳۸۸: ۷۰؛ نصیری، ۱۳۷۳: ۱۹). علما در این دوره، در ساختار حکومت به بیشترین حد نفوذ دست یافتند. شاه سلطان حسین به گزارش مورخان هم‌عصر با وی، بخش عمده‌ای از اوقات خود را به هم‌نشینی با علما اختصاص می‌داد (قزوینی، ۱۳۶۷: ۷۸). در این دوره، با پیدایش منصب ملاباشی، بسط قدرت علما را شاهد هستیم که

از وابستگی تا استقلال: مقایسه و تحلیل سرمایه ... (محمد سمیعی و الهه فرحی) ۱۰۷

منصب تازه‌تأسیس ملامباشی، ریاست همه روحانیان ایران را به‌عهده داشت و در میان مناصب دیوانی، با توجه به جایگاهش، به شاه صفوی نزدیک‌تر و امر او در مسائل مذهبی، قابل اجرا بود (میرزا سمیعی، ۱۳۷۸: ۱). سیاست‌های مذهبی شاه سلطان حسین با تمایل روحانیان تنظیم می‌گشت، مانند ممنوعیت شرب خمر که نمود بارزش در اصفهان اجرا شد. اما گاهی پیش می‌آمد به خاطر دخالت برخی از رقبا به مانند نزدیکان شاه سلطان حسین در این امور این سیاست‌های مذهبی دوامی نمی‌یافت (نصیری، ۱۳۷۳: ۳۵؛ کرو سینسکی، ۱۳۶۳: ۲۴). روحانیان، اگرچه متفدترین نیرویی بودند که برخی از سیاست‌های مذهبی حکومت را جهت‌دهی می‌کردند، اما تنها نیروی تاثیرگذار نبودند. در ساختار دیوانی حکومت، مناصب دیگری نیز معین شده بود، که عهده‌داران این مناصب، نیروی رقیب را در برابر روحانیان تشکیل می‌دادند (میرزا سمیعی، ۱۳۷۸: ۵). افرادی به مانند خواجگان درباری، نیرویی محسوب می‌شدند که در برخی از مواقع، کنش‌گری‌هایشان تاثیرگذار بود (سانسون، ۱۳۴۶: ۱۷۶؛ مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۱۵). با توجه به اینکه روحانیت در ساختار دیوانی در کنار این نیروها قرار می‌گرفت، هر کدام از این رقیبان به نوبه خود می‌توانستند، نفوذی در دربار سلطنت پیدا کنند. در اثر این نفوذهای، نظر روحانیت، مورد مناقشه و بررسی نیروهای دیگر نیز واقع می‌شد و سرمایه اجتماعی مستقل آن را دچار چالش می‌کرد (مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۱۵). روحانیت در زمینه مذهبی، اگرچه می‌توانست گاهی منشأ اثر باشد، اما همان تصمیم نیز می‌توانست با دخالت نیروهای دربار لغو شود. در زمینه‌های سیاسی نیز همواره رقابتی میان نیروهای مختلف شکل می‌گرفت که روحانیان فقط سهمی در شکل‌گیری تصمیم سیاسی در دربار داشتند. در ماجرای حمله به اصفهان، نیروهای سیاسی خطر نشانه‌های هجوم افغان‌ها و تحرکات مرزی را به یک نحو برآورد نمی‌کردند (حزین، ۱۳۳۲: ۵۲؛ مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۱۵). به عنوان نمونه، فتحعلی خان، اعتمادالدوله شاه سلطان حسین، در این برهه زمانی، با توجه به تصمیم‌های سیاسی مدبرانه‌تری که اتخاذ می‌کرد می‌توانست در نبرد با افغان‌ها و آرام کردن تحرکات مرزی به سود حکومت عمل کند، اما نیروهای دربار با توجه به مصلحت‌های شخصی و راحت‌طلبی‌هایی که در اصفهان داشتند، این شخصیت را در نظر شاه سلطان حسین از اعتبار ساقط و توان کنش‌گری وی را سلب کردند و با اینکه دیدگاه فتحعلی خان، حضور و فعالیت شخص سلطان حسین و امرای نزدیک وی، در خراسان (که در زمان صفوی شامل بخش‌هایی از افغانستان می‌شد) بود، مخالفت‌ها در دربار باعث شد که نهاد حکومت و علمای وابسته به حکومت به خراسان که یکی از کانون‌هایی بود که تحرکات مرزی در آن روی می‌داد توجه لازم را نکند و تحرکات افغان‌ها در شرق ایران، روز به روز شدت

بگیرد (مروی، ۱۳۶۴: ۱۷؛ مرعشی، ۱۳۶۲: ۳۱؛ مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۲۵). با توجه به گزارش شاهدانی که هم‌عصر در این دوره بوده‌اند، می‌توان دریافت، که نهاد حکومت در زمان شاه سلطان حسین، در برابر تحركات مرزی به مانند تحركات در خراسان و بحرین اغماض می‌کرد و انذاردهنده‌ای متنفذ در خارج از ساختار خود نداشت تا بتواند نشانه‌های خطر را در بیرون از ساختار حکومت بررسی کند و اقدامات لازم را انجام دهد (طهرانی (وارد)، ۱۳۸۳: ۱۶۱؛ کروسینسکی، ۱۳۶۳: ۲۲). مهم‌ترین اقدام نظامی نهاد حکومت در برابر افغان‌ها، زمانی اتفاق افتاد، که محمود افغان به نزدیکی شهر اصفهان رسیده بود، اما این اقدام نیز شکست خورد و یکی از دلایل شکست آن به دلیل تفرقه و اختلافی بود که میان نیروهای نظامی وجود داشت (مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۲۹). اما از این زمان (شکست گلون‌آباد و استقرار محمود افغان در فرح‌آباد اصفهان)، تا محاصره اصفهان به دست افغان‌ها، حرکت و آمادگی عمده و قابل ملاحظه‌ای از سوی حکومت صورت نگرفت به گفته حزین، پیش از محاصره اصفهان و مسدود کردن راه‌ها، می‌شد رویارویی دیگری در بیرون از اصفهان صورت بگیرد (حزین، ۱۳۳۲: ۵۳). با وجود اینکه برخی از مردم، آمادگی خود را برای جهاد، به دربار شاه اعلام می‌کردند اما این اتفاق روی نداد. واکنشی هم از علما در مورد بسیج نیروها صورت نگرفت که بر اساس به کارگیری شبکه سرمایه اجتماعی‌شان باشد (کروسینسکی، ۱۳۶۳: ۴۸). با توجه به اینکه ساختار سیاسی حکومت شاه سلطان حسین، در تصمیم‌گیری سیاسی و اتخاذ واکنش‌های مقتدرانه ضعیف شده بود، این امر می‌توانست بستری برای ضعف کنش روحانیان نیز باشد که خود جزئی از حکومت بودند (افندی، ۱۳۶۸: ۹۷). به‌هر حال، روحانیان به رهبری ملا محمدحسین ملامباشی در این زمینه ضعف نشان دادند.

دوم. صعوبت دسترسی به علمای اصفهان

نزدیکی علما با حکومت، آنان را در کنار نیروهای دیگر به مانند خواجهگان درباری قرار داد که به‌خاطر نفوذی که داشتند می‌توانستند تصمیمات شاه سلطان حسین را بی‌اثر کنند (فیدالگو، ۱۳۹۶: ۵۳). آنان با توجه به جایگاه‌شان به عنوان «مقرب‌الخاقان» در دربار سلطنت (اندرونی دربار) نفوذ داشتند و محرم اسرار شاه به شمار می‌آمدند. برخی از نامه‌هایی که به دربار سلطنت فرستاده می‌شد می‌بایست در ابتدا توسط خواجهگان درباری مشاهده می‌شد و سپس به اطلاع شاه می‌رسید (میرزا سمیعا، ۱۳۷۸: ۱۹). گروه‌هایی مانند خواجهگان، به گزارش سفیر پرتغال، در دوره شاه سلطان حسین، در برابر رسیدن خواسته‌ها و تظلم‌جویی‌های مردم به دربار مانع بودند و نمی‌گذاشتند، دربار از این مطالبات آگاه شود (فیدالگو، ۱۳۹۶: ۶۲). آن‌ها حتی در زمان بحران

از وابستگی تا استقلال: مقایسه و تحلیل سرمایه... (محمد سمیعی و الهه فرحی) ۱۰۹

اصفهان نیز مانع ارتباط مردم و دربار سلطنت بودند و مردم نتوانستند مشکلات را به صورت روشن به گوش دستگاه سلطنت برسانند (کروسینسکی، ۱۳۳۲: ۶۲). با وجود این، زمانی که خواسته مردم از زبان کسانی به مانند بهاء‌الدین استیری، به عنوان یک عالم دینی، به صورت مستقیم و بی‌واسطه در دربار بیان می‌شد، علما به آن توجه نکردند و روحانیانی که در دربار شاه سلطان حسین مقیم بودند حتی در برابر نشانه‌های دیگر نیز که مرتبط با تحریکات مرزی در خراسان بود، سکوت کردند (مرعشی صفوی، ۱۳۶۲: ۲۵). این مسئله در عبارات بهاء‌الدین استیری در تظلم‌جویی وی از درگاه شاه سلطان حسین بیان شده است. او در برابر سکوت روحانیان همراه با شاه سلطان حسین شکوه ابراز کرده و از دربار و علما انتظار داشت که آنان با توجه به آیات و احادیثی که بیانگر اهمیت جهاد است، فتوای جهاد بدهند و در برابر غارتگری‌هایی که در خراسان روی می‌داد، واکنش نشان دهند. اما علما و نیروهای دربار، خواسته او را محقق نکردند. مرعشی صفوی، یکی از تاریخ‌نگاران در این باره نوشته است:

علما نیز مهر سکوت بر لب گذاشته مطلق در مجلس پادشاه و امرا سخنانی که موجب تنبیه و آگاهی ایشان باشد هرگز بر زبان نیاوردند. این معنی چگونه بر دینداری و ایمان جمع شود. از این سخنان حق اکثریت علما مکدر شده آن عزیز [=بهاء‌الدین استیری] را متهم به تصوف و الحاد نموده حکم به اخراج او کردند (مرعشی صفوی، ۱۳۶۲: ۲۵).

در حالی که در طرف مقابل، با توجه به گزارش کروسینسکی، افغان‌ها، فتوای جهاد را برای مبارزه با شیعیان ایران از سمت علمای خود به دست آورده بودند «چون افغانه فتاوی را مشاهده کردند، ایشان را غیرت دست داده، دل به جهاد و قتال نهادند» (کروسینسکی، ۱۳۶۳: ۳۵).

سوم. وابستگی مالی به حکومت صفوی

اوقاف و حمایت‌های مالی فراوانی که از روحانیان می‌شد با وجود کارکردهای گوناگونی که برای علما داشت، آنان را به حکومت صفوی وابسته می‌کرد و زمینه‌ساز برخی از انتقادات می‌شد. حمایت‌های مالی حکومت از علما، می‌توانست آنان را به سمت برخی از مصارف و نفع‌های شخصی سوق دهد (شاردن، ج ۴، ۱۳۷۲: ۱۳۳۴). با توجه به حمایت‌کننده، که حکومت صفوی بود، توجه عمده علما به طرف حکومت سوق داده می‌شد و نسبت به مردم و سایر گروه‌های اجتماعی توجه کمتری داشتند. قطب‌الدین نیریزی، از عالمانی است که بخشی از عمرش در دوره متاخر صفوی سپری شد، در رساله‌ای که نگاشته به تحلیل سقوط اصفهان پرداخته است. اگرچه عمده دلایل‌هایی که وی در سقوط اصفهان ذکر کرده است، صبغه دینی

دارد و مبتنی بر آیات قرآن و احادیث معصومان است، اما در تحلیلی که در رخدادهای اصفهان ارائه می‌کند، برخی دنیاجویی‌ها و مادیگرایی‌های علما را یکی از سبب‌های انفعال آنان در برابر حوادث رنج‌بار هجوم افغان‌ها ذکر می‌کند و سکوت علمای اصفهان را در برابر این وضع مورد نقد قرار می‌دهد و یکی از دلایل خمودی علما را نزدیکی به دستگاه سلطنت دانسته که بستر دنیاجویی و مادی‌گرایی را فراهم می‌آورد (نیریزی، ۱۳۷۱: ۷۴).

۵.۱.۶ ساختارهای دینی و کارگزاری علما

اول. فقدان شبکه مجتهد و مقلد در اندیشه اخباری

زمانی که اصفهان سقوط می‌کند و تعدادی از علما در این آشوب به قتل می‌رسند، برخی از علمای دیگر توانسته‌اند از این حادثه بگریزند. یکی از این علما، شیخ عبدالله سماهیجی، شیخ‌الاسلام اصفهان است که اندیشه اخباری داشته است. گرایش به اخباری‌گری در میان متصدیان روحانی حکومت صفوی، به‌خاطر نفوذ گسترده این اندیشه در دوره متأخر دوره صفوی بود و از چند نظر حائز بررسی است (بحرانی، بی‌تا: ۹۸). محمدامین استرآبادی که اندیشه اخباری‌گری در دوره صفوی با رویکرد وی قوام گرفت، هرگونه اجتهاد در حدیث و تقلید از عالم شیعی را جایز نمی‌دانست (استرآبادی، ۱۳۸۳: ۲۷). در این اندیشه، چون همه مسائل مهم در روایات دینی امامان معصوم بیان شده است و علما مقام دیگری جز از طریق روایت احادیث و تحصیل آن ندارند (استرآبادی، ۱۳۹۵: ۱۳۶)، در واقع، همه دینداران دریافت‌کننده احکام از معصومان هستند و نیازی به اجتهاد و مجتهدان نیست (فیض کاشانی، بی‌تا: ۱۰۹). انقطاع علما از اجتهاد و نکوهش رابطه مرجعیت-مقلد و فروکاستن مرتبه اندیشه‌ای‌شان به روایت‌گری صرف، در مقایسه با اندیشه اصولی، آنان را از شبکه مقلدان که دینداران شیعی به شمار می‌آمدند محروم می‌کرد و در نتیجه، آنان در برابر حوادثی به مانند تهاجم افغان‌ها با وجود مساجد، مدارس علمی، روابط علمی‌ای که دارا بودند، شبکه ارتباطی ذکر شده را به صورت بالفعل در اختیار نداشتند تا آن را با سلاح مؤثری به نام فتوا به کار بگیرند. با توجه به این رویکرد، عالم شیعی شخصیت و نفوذ مستقلی نداشت و صرفاً تابع ساختار دیوانی حکومت می‌شد. با وجود این، کنش کارگزاران، مولود محض در بستر اخباری‌گری نبود و علما می‌توانستند واکنشی دیگر اتخاذ کنند. در قزوین، عالمی به نام محمدرضی قزوینی با وجود گرایش به مسلک اخباری‌گری، در شهر قزوین در برابر حمله

از وابستگی تا استقلال: مقایسه و تحلیل سرمایه ... (محمد سمیعی و الهه فرحی) ۱۱۱

افغان‌ها، مردم را به جهاد با افغان‌ها و دفاع از شهر برانگیخت و به همراه شماری از مردم، در مبارزه با افغان‌ها به قتل رسید (قزوینی، ۱۳۶۵: ۱۰۸).

دوم. سلسله مراتب علما (وابسته به حکومت)

در اواخر دوره صفوی، سلسله مراتبی که میان علما وجود داشت، با ساختار حکومت متصل بود، به این صورت که این سلسله مراتب را حکومت صفوی تعیین می‌کرد. به‌طور مثال ملاباشی در دوره شاه سلطان حسین، که ریاست علما را به‌عهده داشت، مقامی بود که شاه سلطان حسین به وجود آورد. با توجه به مرتبه قدرتی که در این منصب وجود داشت، هرگونه قوت و ضعفی که ملاباشی در رویکردش اتخاذ می‌کرد، می‌توانست به سایر علما نیز تسری یابد و سرمایه اجتماعی روحانیان را دچار چالش کند (میرزا سمیعا، ۱۳۷۸: ۱). از سوی دیگر، با توجه به تفوق رویکرد اخباری در این دوره، سرمایه اجتماعی درون‌گروهی علما نیز کاهش یافت. به این صورت که آنان به مشاجره‌های درون‌گروهی پرداختند و اتحاد بایسته را از دست داده بودند (صفا، ج ۵، ۱۳۷۸: ۲۰۸). بنابراین، شبکه روحانیت که می‌توانست با محوریت مجتهدی متنفسد، رویکرد مستقلانه‌ای نسبت به بحران سقوط اصفهان داشته باشد، جای خود را به سلسله مراتبی داد که با حکومت صفوی معنادار می‌شد و با تهاجم اصفهان، این سلسله مراتب نیز با چالش مواجه شد (صفت‌گل، ۱۳۸۹: ۲۳۶).

سوم. داخلی بودن بحران، افغان‌ها

مورخان ایرانی اتفاق نظر دارند که افغان‌هایی که با رهبری محمود افغان، به اصفهان حمله کردند، بخشی از تابعین قلمروی صفوی بوده‌اند و این تحلیل وجود دارد که برخی از سیاست‌های نادرست حکومت صفوی، به مانند فقدان تساهل نسبت به مذهب تسنن و بی‌اعتنایی نسبت به برخی خواسته‌های آنان بر هجوم آنان بر حکومت صفوی موثر شد (اعتمادالسلطنه، ج ۲، ۱۳۶۷: ۱۴۰۳). این انشعاب و شورش افغان‌ها را می‌توان تداوم تفرقه و چندپارگی و اختلافات درونی در حکومت صفوی تلقی کرد (لاکهارت، ۱۳۸۳: ۱۰۳). با توجه به اینکه دشمن در تهاجم به اصفهان، جزو گروه‌های داخلی به شمار می‌آمد و بروز دشمنی آن حاصل همین چنددستگی‌ها و مشاجرات درونی بود، این بستر، ائتلاف علمای اصفهان را با سایر نیروها، به منظور به‌کارگیری سرمایه اجتماعی دشوار می‌کرد.

چهارم. دینی بودنِ مناصب دیوانی

مناصبی به مانند شیخ الاسلام، صدر و قضاوت، تازه تاسیس نبود، اما زمانی که روحانیان شیعی این مناصب را به عهده گرفتند توانستند این مناصب را به صورت وظیفه‌هایی در قالب دین شیعه صورت‌بندی کنند تا بتوانند در ذیل اختیارات آن، شعائر و احکام مذهب تشیع را اجرا کنند (میرزا سمیعا، ۱۳۷۸: ۱). اما این مناصب دینی در ذیل حکومت صفوی قرار می‌گرفت و قدرت اجرایی کمی به صورت مستقل به آنان می‌بخشید.

با توجه به زمینه‌های ساختاری شرح داده شده و اندیشه و کارکردهای شخصی علما، موضعی که به عنوان کارگزار از طرف آنان اتخاذ شد، تسلیم و تقدیرپذیری و سکوت در برابر هجوم افغان‌ها بود، به گونه‌ای که اتخاذ این موضع، انفعال شبکه سرمایه اجتماعی‌شان را نشان می‌داد و با هجوم و قتل و غارت‌های افغان‌ها، این سرمایه از بین می‌رفت. به صورتی که بعد از سقوط اصفهان، شیعیان و علمای شیعه در پی تغییراتی که افغان‌ها به وجود آوردند در پایین‌ترین مرتبه قرار گرفتند و سرمایه اجتماعی‌شان مضمحل شد (کروسینسکی، ۱۳۳۲: ۷۰) و بسیاری از علما در این واقعه به قتل رسیدند و سایر علما مجبور شدند به عتبات مهاجرت کنند (حزین، ۱۳۳۲: ۳۴).

۲.۶ سرمایه اجتماعی علمای عتبات

۱.۲.۶ فضا، زمانه و بستر اجتماعی

با وجود اینکه پس از سقوط حکومت صفوی، نادرشاه افشار در صدد بود که مذهب رسمی را تغییر دهد و تشیع را در کنار مذاهب چهارگانه مطرح سازد، نسبت به این امر توفیق نیافت و با توجه به تکامل یافتن فقه شیعی و ترویج مکتب اصولی، در اوایل دوره قاجار مذهب تشیع به عنوان مذهب رسمی تثبیت شده بود. آغامحمدخان و سپس فتحعلی‌شاه قاجار برای جلب حمایت علما یا برپایه اعتقادات شخصی خویش بر تثبیت تشیع تأکید داشتند. این عوامل، برای علمای عتبات و علمای ایران، زمینه نفوذ در مردم را به صورت آشکاری مهیا ساخت (الگار، ۱۳۶۹: ۸۸). علما در این دوره در مقایسه با حکومت صفوی، حلقه‌های میانجی میان حکومت و مردم را به دست گرفتند و تعاملات خود را با سایر گروه‌های اجتماعی به مانند بازاریان تقویت کردند (فوران، ۱۶۳). مشروعیت کم‌رنگ‌تر شاهان قاجار نسبت به حکومت صفوی نیز زمینه را برای نقش‌آفرینی مجتهدان فراهم کرد (همان، ۲۲۲).

۲.۲.۶ تشکیل سرمایه اجتماعی

همان‌طور که گذشت، مکتب فکری‌ای که ارتباطی با حکومت صفوی نداشت، بیشتر در حوزه جغرافیایی عتبات واقع بود و شامل علمایی بود که مستقل از حکومت زندگی می‌کردند. عتبات و عمدتاً شهرهای نجف و کربلا با وجود مرقد‌های امامان معصوم، تا پیش از مهاجرت روحانیان شیعی به ایران یکی از مراکز مهم علمی مذهب تشیع بود (آقابزرگ تهرانی، ج ۲، ۱۳۸۸: ۱۶۲). شیخ ابراهیم قطیفی که در ابتدای دوره صفوی، از او به عنوان یکی از مخالفان همکاری با دولت نام برده‌اند، در عتبات فعالیت علمی داشت. شیخ حر عاملی، قطیفی را در زمینه فقه و حدیث متبحر می‌داند (حرعاملی، ۱۳۶۲: ۸) که عالمان به‌نامی شاگردش بودند^۱ و از او اجازه دریافت کردند (بحرانی، بی‌تا: ۱۶۵). مقدس اردبیلی نیز از علمایی بود که با حکومت صفوی همکاری نمی‌کرد و از او به عنوان یکی از مروجان تشیع در این دوره نام می‌برند. این عالم شیعی در نجف به پژوهش علمی می‌پرداخت و برخی از شاگردانی که در نزد او تحصیل کردن، مکتب وی را تداوم بخشیدند، مکتبی که نسبت به ساختار حکومت صفوی، استقلال داشت (افندی، ۱۳۸۹: ۱۲۸). این علما محیط فرهنگی آرامی را برای تحصیل دینی فراهم کردند که این محیط، بستری شد که علمای ایران توانستند پس از سقوط صفویان عتبات را به عنوان مقصد مهاجرت خود انتخاب کنند. در واقع، با توجه به ناامنی‌هایی که پس از صفویان روی داد و شرایط دشواری که پیش آمد، تعدادی از مردم و علمای ایرانی به عتبات و هند مهاجرت کردند (مرعشی صفوی، ۱۳۶۲: ۱۴۸). محمدعلی حزین، دانشمند و شاعر و عالم شیعی که یکی از شاهدان سقوط اصفهان بود، درباره امنیت عتبات و محیط مساعد آن برای پژوهش‌های علمی نوشته است

پس روانه دارالسلام بغداد شدم و به کربلای معلی و از آنجا به نجف اشرف توطن اختیار کردم و قریب به سه سال در آن آستان مقدس کامروا بودم و به آرام و به ضبط اوقات می‌گذشت. همیشه تمنای نوشتن مصحفی به خط خود داشتم. در آن ایام توفیق یافته نوشتم و در آن روزه علیه گذاشتم و به تحقیق مطالب و تحریر رسائل می‌پرداختم و گاهی به مطالعه مشغول می‌شدم.

وی از کتابخانه‌ای غنی و سرشار در نجف یاد کرده است که متون گوناگون دینی در آن یافت می‌شد و محصلان علوم دینی می‌توانستند به آن رجوع کنند (حزین، ۱۳۳۲: ۷۵). علمای مکتب عتبات، با دورنگه داشتن خود از قدرت و وابستگی به حمایت‌های مردمی توانستند به صورت ناخواسته موقعیتی را خلق کنند که ملجأی برای علمایی شد که به‌خاطر وابستگی به

حکومت صفوی، جایگاه و جان‌شان در معرض خطر قرار گرفته بود. آنان در عتبات فرصت یافتند که به تألیف کتاب‌های علمی و تربیت شاگردان پردازند (تنکابنی، بی تا: ۱۲۴). علمای مهاجر به عتبات، که با دگرگونی حوادث و تغییر سیاست‌های مذهبی حاکمان بعد از صفویان، دارای و موقعیت پیشین خود را از دست داده بودند، در عتبات توانستند با وجود افتراق‌شان از حکومت‌هایی به مانند افشاریه و زندیه، مجموعه‌ای از روابط علمی و فرهنگی میان خود پدید آورند و شاگردانی^۲ را پرورش دهند تا این دانش‌آموختگان، بعدها به ایران مهاجرت کنند و در دوره قاجار به عنوان علمای متنفذ مطرح شوند (الگار، ۱۳۶۹: ۶۳). علمای عتبات در زمان فتحعلی‌شاه، با وجود این‌که روابط‌شان با حکومت ایران و والیان عثمانی عتبات حسنه بود (خوانساری، ۱۳۹۰: ۹۷)، در ذیل ساختار حکومت ایران یا عثمانی قرار نداشتند و هیچ منصب حکومتی به‌عهده نداشتند. در این زمان آنان می‌توانستند نقش میانجی‌گر را میان این دو حکومت و مردم به‌عهده بگیرند، نقش واسطه‌ای که به دلیل استقلال‌شان نسبت به ساختار حکومت‌ها، میان نهاد سلطنت و سایر گروه‌ها بارزتر می‌شد و به آنان قوه مرجعیت اجتماعی می‌بخشید (تنکابنی، بی تا: ۱۰۱؛ حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۶۷۰). به‌گونه‌ای که آنان در برخی از مواقع در برابر ستم حکومت قاجار بر مردم می‌ایستادند (تنکابنی، بی تا: ۱۰۱).

۳.۲.۶ بررسی سرمایه اجتماعی علمای عتبات

تجربه جنگ‌های ایران و روسیه و خطر آسیب‌رساندن روس‌ها به ایران، موقعیتی است که می‌تواند، کاربرد سرمایه اجتماعی روحانیان عتبات را تبیین کند. جنگ‌های ایران و روسیه در دو مرحله روی داد و در هر دو مرحله علمای عتبات فتوای جهاد صادر کردند. در دوره اول جنگ‌ها (۱۲۱۸-۱۲۲۸ قمری)، قائم مقام فراهانی فتاوی علمای عتبات را در رساله جهادیه گردآوری و در تبریز منتشر کرد (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۲۹۴). بسیج نیروهای مردمی در پی فتاوی علمای عتبات در هر دو دوره اتفاق افتاد. اما در جنگ‌های دوره دوم (۱۲۴۱-۱۲۴۳ قمری) با توجه به اینکه علمای عتبات برای جنگ در ایران حضور یافتند، این بسیج مردمی بارزتر بود (همان: ۶۱۶). به‌گونه‌ای که برخی مورخان دوره قاجار، یکی از دلایل جنگ‌های دوم ایران و روسیه را اصرار و تمایل علمای شیعه به جهاد با روس‌ها به عنوان نیروی خارجی دانسته‌اند (لسان‌الملک، سپهر، ۱۳۵۳: ۳۵۹؛ حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۶۷۰) در واقع، این علما بودند که به اتفاق هم در مبارزه با روس‌ها فتوای جهاد دادند (لسان‌الملک، سپهر، ۱۳۵۳: ۳۵۹) برخی منابع نیز شاه را پیشقدم می‌دانند و بر درخواست شاه از علما برای صدور فتوای جهاد تأکید دارند (خاوری

از وابستگی تا استقلال: مقایسه و تحلیل سرمایه ... (محمد سمیعی و الهه فرحی) ۱۱۵

شیرازی، ۱۳۸۰: ۲۹۵). تحلیل سرمایه اجتماعی روحانیان در زمینه جنگ‌های ایران و روسیه از چند نظر قابل بررسی است که می‌توان با تبیین ساختاری و نقش کارگزاران، مواجهه با بحران خارجی را بهتر و عمیق‌تر درک کرد.

۴.۲.۶ ساختار حکومت و کارگزاری علمای عتبات

اول. ضعف حکومت دوره قاجار و نیاز به مشروعیت

حکومت قاجار با توجه به خاستگاه قبیله‌ای که داشت و با تغییر رویکرد علمای شیعه خاصه در عتبات که از مناصب حکومتی فاصله گرفتند، در مقایسه با حکومت صفوی از مشروعیت زیادی برخوردار نبود (میرزای قمی، ج ۱، ۱۳۹۹: ۳۸۸). حکومت صفوی، در میان عموم، حتی بعد از سقوط اصفهان نیز، مشروعیت خود را حفظ کرده بود و مدعیان قدرت، برای کسب مشروعیت به بازماندگان آن متمسک می‌شدند (نیپور، ۱۳۵۴: ۲۰۱). ضعف قاجاریان در جنگ‌های ایران و روسیه نیز نمود یافت. به غیر از ضعف‌های ساختاری، حکومت قاجار در زمینه‌های نظامی نیز ضعف داشت و فتحعلی‌شاه و نایب‌السلطنه وی، عباس میرزا می‌خواستند به جنگ‌های شان صبغه مذهبی ببخشند تا از آن طریق پشتیبانی بیشتری برای جنگ‌های شان حاصل شود (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۲۹۵).

دوم. تصمیم‌گیری مستقلانه علما

زمانی که به واکنش‌های مختلف دربار فتحعلی‌شاه در مواجهه با جنگ توجه می‌کنیم می‌بینیم که در ساختار حکومت فتحعلی‌شاه، نیروهای درباری‌ای (به مانند وزیر خارجه) حضور داشتند که با جنگ‌های دوره دوم موافق نبودند و نظرشان با علمای تفاوت داشت (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۶۱۷). اما روحانیت عتبات در این زمان، در مجموعه حکومت قرار نداشتند و به عنوان نیرویی مستقل در بیرون از ساختار حکومت می‌توانستند تهدید نیروی بیگانه را مشاهده کند و به آن واکنش نشان دهند. بنابراین، بر عکس آنچه در دوران صفویان دیدیم، نظرات مخالف نیروهای دربار نمی‌توانست بر رأی آنان تاثیر بگذارد. آنان از استقلال کامل برخوردار بودند به گونه‌ای که در پاسخ به سفیر روسیه مبنی بر درخواست ترک جنگ، رأساً پاسخ منفی دادند (لسان‌الملک سپهر، ۱۳۵۳: ۳۵۹).

سوم. سهولت دسترسی

اگر علما در ساختار حکومت قرار داشتند، نامه‌های شکواییه به صورت مستقیم به دست آنان نمی‌رسید چنان که در اصفهان در زمان شاه سلطان حسین، مشاهده کردیم زمانی که نامه‌های شکایت نوشته می‌شد این نامه‌ها ابتدا می‌بایست به دست خواجگان درباری می‌رسید و با واسطه و تأیید ضمنی آنان، اعضای دیگر دربار از آن مطلع می‌شدند (میرزا سمیعا، ۱۳۷۸: ۱۹). در زمان فتحعلی‌شاه مردم نواحی تصرف شده به دربار پادشاه نامه نوشتند، اما شاید به دلیل همین موانع ذکر شده، به نامه‌های شان رسیدگی نمی‌شد. ولی مشاهده می‌کنیم که علمای عتبات، به‌عنوان نیرویی مستقل، مرجع شکایات مردمی شدند (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۶۷۰). چنان‌که عالمی به مانند سید محمد اصفهانی، نسبت به این امر، واکنش نشان داد که «اگر شما متوجه دفع ایشان نمی‌شوید (به نامه‌ها توجه نمی‌کنید) به ما بفرمایید که متوجه شویم» (آزاد کشمیری، ۱۳۸۷: ۳۸۸). وی متأثر از نامه‌هایی که از گنجه و قراباغ به وی نوشته می‌شد، به ایران آمد تا بتواند به عنوان میانجی‌گر، حکومت را به امر جهاد ترغیب کند (اعتمادالسلطنه، ج ۳، ۱۳۶۷: ۱۵۶۸). این استقلال که آنان را به عنوان مرجع مردمی، قرار می‌داد، همزمان حاصل بستر مستقل عتبات و هم اقدامات فردی خودشان بود که نمی‌خواستند در ذیل ساختار حکومت قرار بگیرند.

۵.۲.۶ ساختار دینی و کارگزاری علمای عتبات

اول. اندیشه اصولی و شکل‌گیری شبکه مجتهد و مقلد

زمانی که به اسامی علمای حاضر در جنگ‌های ایران و روسیه دقت می‌کنیم، می‌بینیم که مورخان دوره قاجار در متون خود از آنان به عنوان مجتهد یاد کرده‌اند (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۶۱۶؛ لسان‌الملک سپهر، ۱۳۵۳: ۳۵۸). حال آنکه در مقایسه با عناوین علمای متنفذ دوره شاه سلطان حسین، می‌بینیم که شماری از علمای آن دوره با نام محدث ذکر می‌شدند (بحرانی، بی تا: ۷). محمدباقر بهبهانی عالم شیعی‌ای بود که توانست بر اندیشه اخباری در عتبات تفوق پیدا کند و علم اصول فقه را رواج دهد و فقهایمانند میرزای قمی، ملا احمد نراقی، عبدالوهاب قزوینی، شیخ جعفر نجفی از شاگردان وی بودند (تنکابنی، بی تا: ۲۰۲؛ لسان‌الملک سپهر، ۱۳۵۳: ۳۵۸). مکتب اصولی با توجه به اهمیت دادن به قوه اجتهاد و دانش علما، ارتباطی میان مجتهدان و مقلدان آنان برقرار می‌کرد و در مقایسه با اندیشه اخباری، تقلید را از مجتهدان واجب می‌دانست تا با توجه به این رویکرد، شبکه‌ای از روابط میان مجتهدان و مقلدان برقرار

شود. در این اندیشه دینداران شیعی می‌بایست وجوهات شرعی را به علما که نایب امام معصوم شمار می‌آمدند پرداخت کنند. این پرداخت‌ها که بدون دخالت حکومت به علما صورت می‌گرفت، استقلال مالی آنان را فراهم می‌کرد. این شبکه، که از راه وجوهات مردمی تامین می‌شد، در مقایسه با وضعیت علما در دوره حکومت صفوی که به اوقاف و حمایت‌های مالی حکومت وابستگی داشتند، سرچشمه‌اش مردم بودند. از این رهگذر فقها برای حفظ مردم و مقلدان‌شان می‌کوشیدند و این مسئله می‌توانست احساس تعهدی را نسبت به مقلدان‌شان فراهم آورد. با توجه به این، علما می‌توانستند با صدور فتوایی مانند فتوای جهاد و وجوب مطاع بودن آن توسط پیروانشان، سرمایه اجتماعی خود را به کار بگیرد.

دوم. سلسله مراتب علما (مستقل از حکومت)

با توجه به تفوق رویکرد اصولی، نوعی سرمایه اجتماعی درون‌گروهی میان علما شکل گرفت، به این معنا که در مکتب اصولی، فرد مجتهد با توجه به دیانت و پژوهش دینی‌اش، در رأس سلسله مراتب علما قرار گرفت و بر اهمیت آن تاکید می‌شد (همان ۱۶۳). پس از مجتهد، روحانیانی قرار داشتند که هنوز به درجه اجتهاد نرسیده بودند و از مجتهدان تقلید می‌کردند، به این روحانیان، عنوان ملا، اطلاق می‌شد که می‌توانستند به‌عنوان حلقه میانی میان مردم و مجتهد نیز ایفای نقش کنند، این روحانیان، دایره نفوذ مجتهدان را وسیع‌تر می‌کردند و در مقایسه با دوره صفوی، به‌جای رقابت با مجتهد، قدرت او را تحکیم می‌کردند (الگار، ۱۳۶۹: ۴۳). نقش برخی از این روحانیان را در جنگ‌های ایران و روسیه مشاهده می‌کنیم که وظیفه ابلاغ پیام‌های شورانگیز جهاد و محتوای فتاوی مجتهدان به مردم و حکومت را به‌عهده داشتند (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۲۹۵).

سوم. خارجی بودن بحران روس‌ها و تهدید آنان برای دین اسلام

در قیاس با دوره صفوی، که تهاجم افغان‌ها به اصفهان، ریشه در انشعابات و کشمکش‌های داخلی حکومت داشت و در پی آن، فرصتی برای ایجاد ائتلاف علما با سایر نیروها، در برابر دشمنی مشترک میسر نشد، در این دوره، نیروهای مسلمان حول یک تهدید مشترک گرد هم آمده بودند چون دشمن و تهدید مشترک، یکی از عواملی است که می‌تواند ائتلاف را برای افراد فراهم کند. روس‌ها، با توجه به خارجی بودن و به ویژه مغایر بودن دین آنان با ایرانیان و برخی از اقدامات تحریک‌آمیز، به‌عنوان کافر به شمار می‌آمدند و دشمن مشترک همه دینداران و قلمرو ایران قلمداد می‌شدند، که قصد نابودی دین اسلام و آزار رساندن به همه مسلمانان را

دارند و در متون تاریخی، از آنان به عنوان «کفره» یاد می‌شد (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۲۹۵). این امر، می‌توانست زمینه‌های تهییج بیشتر مؤمنان و تحرک شبکه‌های سرمایه اجتماعی علما را فراهم کند. ولی در نهایت، با توجه به اینکه دفاع در مقابل حمله‌کنندگان به یک شهر یا کشور، حق شرعی و طبیعی ساکنان آن شهر یا کشور است، این تفاوت ماهیت دشمن که یکی کافر حربی مهاجم و دیگری مسلمان باغی مهاجم باشد، در وجوب عقلی و شرعی دفاع از وطن تفاوتی ایجاد نمی‌کند. تکیه بر تاریخ عاشورا که درگیری میان دو طرف مسلمان بود و مقایسه آن با جنگ روس‌ها توسط برخی علما عدم تفاوت دین و مذهب دشمن را برجسته‌تر می‌کند (جهانگیر میرزا، ۱۳۸۹: ۴۴).

چهارم. قدرت اجرایی اندیشه اصولی

علما در این دوره، اگرچه همان وظایف شرعی علمای دوره صفوی را تداوم دادند، اما در مقایسه با دوره صفوی با توجه به استقلال‌شان نسبت به حکومت و اندیشه اصولی، قدرت اجرایی و مستقلانه بیشتری در محدوده شرعی یافتند، به صورتی که بدون دخالت حکومت، حدود شرعی را اجرا می‌کردند (دولت آبادی، ج ۱، ۱۳۷۱: ۸۷). مکتب اصولی برای روحانیت نفوذ بیشتری قائل می‌شد و با توجه به حیطه‌هایی که برای وظایف مجتهد تعریف شده بود استقلال بیشتری به آنها می‌داد و قدرت اجرایی بیشتری در محدوده شرع به آنها می‌بخشید (نراقی، ۱۳۷۵: ۸۲۵). علمای اصولی، خود را به عنوان نایب امام عصر می‌دانستند (آزاد کشمیری، ۱۳۸۷: ۳۸۸). زمانی که بحث اجتهاد را در متون تالیفی علمایی به مانند شیخ جعفر نجفی در *کشف‌الغطاء* مطالعه می‌کنیم می‌بینیم که وی معتقد است، در زمان غیبت امام معصوم، زمانی که ضرورت جهاد احساس می‌شود و نیاز به اذن امام وجود دارد، این وظیفه مجتهد است که نیابت امام را به عهده بگیرد (کاشف‌الغطاء، ج ۴، ۱۳۸۰: ۲۸۷) در زمان غیبت، در امری به مانند جهاد، ضروری است که نیابت اجرای جهاد به مجتهد واگذار شود و اگر مقدمات آن برای مجتهد فراهم نباشد و نتواند آن امر را به عهده بگیرد، فرماندهی جهاد را به کسی نیابتاً واگذار می‌کند که توانایی اداره جهاد را داشته باشد (همان: ۲۹۰). با این بینش، کاشف‌الغطاء در جنگ‌های اول ایران و روسیه، نیابت خود را به فتحعلی‌شاه واگذار کرد تا او بتواند از قلمرو مسلمانان دفاع کند (تنکابنی، بی‌تا: ۱۹۱). وی در *کشف‌الغطاء* بخشی از آرای خود را به امر جهاد اختصاص می‌دهد و با اشاره به حمله روسیه به ایران و این که مردم تحت ستم و تعدی نیروهای خارجی واقع می‌شوند، ضرورت وجوب جهاد را شرح داده است (کاشف‌الغطاء، ۱۳۸۰: ۲۸۷). با وجود این، کنش اجرایی علما در این مورد، محصول صرف بستر اصولی‌گری

از وابستگی تا استقلال: مقایسه و تحلیل سرمایه ... (محمد سمیعی و الهه فرحی) ۱۱۹

نبود و آنان می‌توانستند به‌گونه‌ای متفاوت عمل کنند. در واقع، علمای اصولی در مورد جهاد و صدور فتوای مستقیم درباره جهاد، کنش یکسانی نداشتند. میرزای قمی، به عنوان یک عالم اصولی، اگرچه نفس جهاد را در برابر کفاری که مسلمانان را آزار می‌دهند واجب دانسته است (میرزای قمی، ج ۱، ۱۳۹۹: ۳۷۷)، اما جهاد دفاعی بدون اذن نایب امام نیز می‌تواند صورت بگیرد و اذن امام شرط نیست (همان: ۳۸۲). با توجه به این امر، میرزای قمی در دوره اول جنگ‌ها در برابر خواسته نمایندگان فتحعلی‌شاه مقاومت می‌کند و فتوایی برای جهاد صادر نمی‌کند و پاسخ می‌دهد: «از ابتلاهای غیر متناهی این حقیر، همین باقی مانده که «عرف» را مطابق «شرع» کنم! مجمل آن که پیش اشاره شد که این نوع مدافعه نه موقوف به اذن امام است و نه حاکم شرع، و بر فرضی که موقوف باشد، کجاست آن بسط یدی از برای حاکم شرع که خراج را بر وفق شرع بگیرد و بر وفق آن، صرف غزات و مدافعین نماید؟ در این جهاد نیاز به اذن فقیه نیست و بر فرض نیاز من چنین بسط و قدرت را ندارم» (همان: ۴۰۱).

به‌هرحال، علمای موافق با صدور فتوای جهاد، با توجه به زمینه‌های ساختاری ذکر شده، کنش‌گری‌شان را نشان دادند و نسبت به بحران خارجی احساس مسئولیت کردند و به ویژه در دوره دوم جنگ‌ها، خودشان در میدان جنگ حضور پیدا کردند که سید محمد اصفهانی، محمد قزوینی، احمد نراقی، از این جمله بودند (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۶۱۶). آنان با صدور فتوا یکی از اصلی‌ترین ابزار خود را برای بسیج مردم به کار گرفتند، به صورتی که در تاریخ معاصر، قدرت فتاوی در جنگ‌های ایران و روسیه خود را نشان داد که پیش از آن تقریباً سستی فراموش شده بود (دنبلی، ۲۰۰۵: ۱۸۹). با صدور فتوا به خاطر نفوذی که علما طی جنگ‌های اول و دوم ایران و روسیه داشتند، بسیاری از نیروهای مردمی به مانند مردم آذربایجان، در جنگ‌های ایران و روسیه حضور پیدا کردند و علما توانستند، سرمایه اجتماعی خود را به کار بگیرند: «پس از این، اهالی ایران را عرق حمیت اسلام به جوش آمد و هر نفر از اهل حرفت تا عالم متبحر، اسباب جنگ را برای خود مهیا داشت و منتظر وقت دفاع گردید» (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۶۹۹). این بسیج مردمی، حتی توانست در ابتدای جنگ‌های دوره دوم نیز برخی از مناطق متصرف شده را پس بگیرد و به قلمرو ایران بازگرداند، هرچند این پیروزی‌ها موقت بود (رضا قلی خان هدایت، ۱۳۷۳: ۳۹۸).

مقایسه کارآمدی سرمایه اجتماعی با نگاه به نقش ساختار و کارگزار

مورد تاریخی	ساختارهای دیوانی	ساختارهای دینی	کارگزاران	نتیجه تعامل ساختار و کارگزار
۸. حمله افغان‌ها به اصفهان:	دخالت کنشگران متفاوت و عدم استقلال روحانیان در تصمیم‌گیری صعوبت دسترسی مردم به دربار وابستگی مالی به حکومت صفوی	اندیشه اخباری و فقدان شبکه مجتهدان و مقلدان مناصب دینی وابسته به حکومت سلسله مراتب علما (وابسته به حکومت)	مخالف حکم جهاد: محمدحسین ملاباشی علمای مقیم دربار شاه سلطان حسین عبدالله سماهیچی شیخ الاسلام اخباری اصفهان موافق: بهاء‌الدین استبری محمدرضی قزوینی	برتری مخالفان صدور حکم جهاد و تحقق نیافتن بسیج عمومی و استفاده نکردن از سرمایه اجتماعی و سقوط اصفهان و قتل و مهاجرت علما
۹. جنگ‌های ایران و روسیه:	ضعف حکومت دوره قاجار و نیاز به مشروعت تصمیم‌گیری مستقلانه علما سهولت دسترسی	اندیشه اصولی و شکل‌گیری شبکه مرجعیت و مقلدان قدرت رهبری اندیشه اصولی سلسله مراتب علما (مستقل از حکومت)	مخالف حکم جهاد: میرزای قمی موافق حکم جهاد: شیخ جعفر نجفی علمای متنفذ مکتب عتبات احمد نراقی، محمد اصفهانی	برتری موافقان صدور فتوای جهاد؛ علمای مکتب عتبات فتوا صادر کردند و برخی خودشان در جنگ‌های ایران و روسیه حضور یافتند و سرمایه اجتماعی خود را به کار گرفتند و بسیج عمومی محقق شد.

۷. نتیجه‌گیری

یکی از کاربردهای سرمایه اجتماعی روحانیت، بسیج نیروهای مردمی در شرایط بحرانی است. در این زمینه، حوادث سقوط اصفهان و جنگ‌های ایران و روسیه مواردی هستند که در یکی روحانیت به دربار وابستگی داشت و در دیگری از دربار مستقل بود. مطالعه تطبیقی این دو مورد برای سنجش کارایی سرمایه اجتماعی روحانیت در حالت‌های وابستگی سیاسی و استقلال، قابل مطالعه است. در این پژوهش برپایه گزارش‌های تاریخی، این موقعیت‌ها را با توجه به زمینه‌های ساختاری و کنش کارگزاران بررسی کردیم. اینجا درستی یا نادرستی عملکرد روحانیت و پیامدهای آن در سقوط اصفهان یا جنگ‌های ایران و روسیه مورد بحث نیست، بلکه چگونگی به کارگیری سرمایه اجتماعی در این دو موقعیت حائز اهمیت است. در سقوط اصفهان، علما با توجه به زمینه‌های ساختاری و دینی بیان شده: وابستگی مالی، عدم استقلال در کنش‌گری سیاسی، صعوبت دسترسی به دربار، اندیشه اخباری و انکارکردن رابطه مجتهد و

از وابستگی تا استقلال: مقایسه و تحلیل سرمایه ... (محمد سمیعی و الهه فرحی) ۱۲۱

مقلد نتوانستند از سرمایه اجتماعی خود بهره ببرند. اما با توجه به یافته‌های این پژوهش، می‌بینیم که فقدان سرمایه اجتماعی علمای اصفهان، به این معنا نیست علما تنها مجری و میانجی زمینه‌های ساختاری بودند و با توجه به اهمیت کارگزار در شکل‌گیری وقایع، گاهی علما می‌توانستند واکنش‌های متفاوتی نشان دهند. اما در مجموع، علمای اصفهان در برابر هجوم افغان‌ها انفعال نشان دادند و فتوای جهاد صادر نکردند و سرمایه اجتماعی‌شان به کار گرفته نشد. در جنگ‌های ایران و روسیه، علما با توجه به زمینه‌های ساختاری و دینی بیان شده: ضعف حکومت قاجار، رویکرد مستقل علما، سهولت دسترسی به علما، اندیشه اصولی و شکل‌گیری شبکه مجتهد و مقلد و قدرت اجرایی در اندیشه اصولی، کنش‌گری خود را نشان دادند. اما همان‌طور که دیدیم، به کارگیری سرمایه اجتماعی علمای عتبات به این معنا نیست که علما تنها مجری و میانجی این زمینه‌های ساختاری بودند، بلکه حتی در این بستر، برخی علما می‌توانستند واکنش‌های متفاوتی نشان دهند که با توجه به کارگزاران مختلف نشان داده شد. اما در نهایت، علمای عتبات، در موقعیت جنگ‌های ایران و روسیه، فتوای جهاد صادر کردند و سرمایه اجتماعی‌شان به کار گرفته شد.

در نتیجه، فرضیه پژوهش تأیید می‌شود و کاربرد سرمایه اجتماعی روحانیان با وابستگی و استقلال سیاسی آنان ارتباط پیدا می‌کند. به دیگر سخن، در شرایط وابستگی و استقلال سیاسی زمینه‌های ساختاری و کارگزاری علما در میزان و نحوه به‌کارگیری سرمایه اجتماعی و امکان بسیج نیروهای مردمی تأثیرگذار است. نتایج این پژوهش می‌تواند در موضوع وابستگی یا استقلال روحانیت از دولت در موقعیت جمهوری اسلامی نیز حائز اهمیت باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای مشاهده اسامی، شاگردان شیخ ابراهیم قطیفی، نک: بحرانی، یوسف بن احمد، لؤلؤة البحرین فی الإجازات و تراجم رجال الحدیث، ص ۱۶۴
۲. کسانی به مانند محمدباقر شفتی، ابوالقاسم قمی، ابراهیم کرباسی، محمد مهدی و احمد نراقی، محمدعلی بهبهانی کرمانشاهی، سعیدالعلماء بارفروشی، ملاعلی کنی، حسن آشتیانی، سیدعلی اکبرفال اسیری

کتاب‌نامه

آزاد کشمیری، محمدعلی (۱۳۸۷)، *نجوم السماء فی تراجم العلماء (شرح حال علمای شیعه قرن‌های یازدهم و دوازدهم و سیزدهم هجری قمری)*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی. شرکت چاپ و نشر بین الملل.

۱۲۲ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- استرآبادی، محمدامین بن محمدشریف، (۱۳۸۳/۱۴۲۶) *الفوائد المانیة*. مصحح رحمتی اراکی، رحمت الله، قم: جماعه المدرسين فی الحوزه العلمیة بقم. مؤسسه النشر الإسلامی.
- استرآبادی، محمدامین، (۱۳۹۵) *دانشنامه شاهی*، مصحح، مهدی حاجیان و علی اکبر زالپور، تهران: انتشارات حکمت و اندیشه.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان، (۱۳۶۷) *تاریخ منتظم ناصری*، تهران: دنیای کتاب.
- افندی، عبدالله بن عیسی بیگ (۱۳۸۹-۱۳۹۰). *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*، مشهد مقدس: آستان قدس رضوی. بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- أفه، کلاوس (۱۳۸۴) «چگونه می توان به شهروندان اعتماد داشت؟»، د کتاب *سرمایه اجتماعی: اعتماد*، *دموکراسی و توسعه*، به کوشش کیان تاج بخش، تهران: نشر شیرازه، ص ۲۷۵-۲۰۱.
- آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن (۱۳۸۸/۱۴۳۰)، *طبقات اعلام الشیعه*. ج ۲، بیروت - لبنان: دار إحياء التراث العربی.
- آقازاده، جعفر (۱۳۹۴). «واکوی جنبش نرم افزاری روحانیون شیعه در دوره اول جنگ های ایران و روسیه» *مطالعات قدرت نرم*. پاییز و زمستان، شماره ۱۳.
- الگار، حامد (۱۳۶۹). *دین و دولت در ایران: نقش علما در دوره قاجار*، ترجمه، ابوالقاسم سری، تهران: انتشارات توس.
- بحرانی، یوسف بن احمد (بی تا) *لولوة البحرین فی الإجازات و تراجم رجال الحدیث*، قم: موسسه آل البیت لإحياء التراث.
- بهبودی، هدایت اله (۱۳۹۶) *ادبیات در جنگ های ایران و روس*. تهران: سوره مهر.
- بوذری نژاد، یحیی، مرندی، الهه (اسفند ۱۳۹۷). «تأثیر ساختار حکومت بر آسیب های اجتماعی و سیاسی دوره صفویه از نگاه قطب الدین نیریزی»، *نشریه مطالعات جامعه شناسختی*، دوره ۲۵، ش ۲، صص ۷۵۰-۷۱۹.
- پاتنام، روبرت (۱۳۸۰). *دموکراسی و سنت های مدنی*، ترجمه: محمدتقی دلفروز، تهران: انتشارات: روزنامه سلام.
- پاتنام، روبرت، (۱۳۸۴) «جامعه برخوردار، سرمایه اجتماعی و زندگی عمومی»، در *سرمایه اجتماعی: اعتماد، دموکراسی و توسعه*، به کوشش کیان تاج بخش، تهران: نشر شیرازه، صص ۱۱۳-۹۱.
- پورتس، الهاندرو (۱۳۸۴). «سرمایه اجتماعی، خاستگاه و کاربردهایش در جامعه شناسی مدرن»، در *سرمایه اجتماعی اعتماد، دموکراسی و توسعه*، به کوشش کیان تاج بخش، تهران: نشر شیراز، صص ۳۴۹-۳۰۳.
- تنکابنی، محمد بن سلیمان (بی تا). *قصص العلماء*، تهران: علمیه اسلامیة.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۹). *صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست*. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- جهانگیر میرزا (۱۳۸۴). *تاریخ نو*، مصحح عباس اقبال آشتیانی، تهران: نشر علم.

از وابستگی تا استقلال: مقایسه و تحلیل سرمایه ... (محمد سمیعی و الهه فرحی) ۱۲۳

- حرامعلی، محمدبن حسن (۱۳۶۲). *أمل الآمل فی علماء جبل عامل*، بغداد: مکتبه الأندلس.
- حزین لاهیجی، محمدعلی، (۱۳۳۲). *تاریخ حزین*، اصفهان: انتشارات کتابفروشی تایید اصفهان.
- حسینی فسایی، میرزا حسن، (۱۳۸۲). *فارسنامه*، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- خاوری، میرزا فضل الله شیرازی، (۱۳۸۰) *تاریخ ذو القرنین*، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خوانساری، محمد باقر بن زین العابدین، (۱۳۹۰-۱۳۹۱). *تصحیح اسدالله اسماعیلیان، روضات الجنات فی أحوال العلماء و السادات*. قم: دهقانی (اسماعیلیان).
- دری، احمد، (۱۳۶۸) «سفرنامه احمد دری افندی»، در *سفرنامه‌های ایران*، به کوشش محمدمین ریاحی، تهران: انتشارات توس.
- الدنبلی، عبدالرزاق، (۲۰۰۵). *المآثر السلطانیة، قاهره: المجلس الاعلی للثقافة*.
- دولت آبادی، یحیی، (۱۳۷۱). *حیات یحیی*، ج ۱، تهران: عطار.
- رضا قلی خان هدایت، (۱۳۷۳). *فهرس التواریخ*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- رهر برن، (۱۳۴۹). *نظام ایالات در دوره صفویه*، ترجمه کیکاوس جهانداری تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- زارعیان، مریم، (پاییز و زمستان ۱۳۹۱) «مناسبات روحانیان با دولت در عصر صفوی»، *نشریه جامعه‌شناسی تاریخی*، ش ۲، ص ۱۸۷-۱۱۶.
- سانسون (۱۳۴۶). *سفرنامه*، ترجمه، تقی تفصیلی، تهران: بی‌جا.
- شاردن، (۱۳۷۲). *سفرنامه شاردن ج ۴*، ترجمه، اقبال یغمایی، تهران: توس.
- صفا، ذبیح الله (۱۳۷۸). *تاریخ ادبیات در ایران*، ج ۵، تهران: انتشارات فردوس.
- صفت گل، منصور (۱۳۸۹) *ساختار نهاد و اندیشه های دینی در ایران عصر صفوی (تاریخ تحولات دینی ایران)*، تهران: انتشارات رسا.
- طهرانی وارد، محمدشفیع (۱۳۸۳). *مرآت واردات*، تصحیح منصور صفت گل تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- فندرسکی، سید ابو طالب موسوی، (۱۳۸۸). *تحفه العالم در اوصاف و اخبار شاه سلطان حسین*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- فوران، جان (۱۳۸۶). *مقاومت شکننده تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سالهای پس از انقلاب اسلامی*، ترجمه احمد تدین، تهران: انتشارات رسا.
- فوکویاما، فرانسیس (۱۳۸۴). «سرمایه اجتماعی و جامعه مدنی»، در *سرمایه اجتماعی اعتماد، دموکراسی و توسعه*، به کوشش کیان تاج بخش، تهران: نشر شیرازه، ص ۲۰۱-۱۶۷.

۱۲۴ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- فیدالگو گرگوریو پیرا (۱۳۹۶) گزارش سفیر کشور پرتغال در دربار سلطان حسین صفوی، ترجمه: پروین حکمت، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- فیض کاشانی، سفینه‌النجاه، (بی تا) تصحیح محمد بن شاه مرتضی، و دورودیان تفرشی، محمدرضا. بی جا: بی نا.
- فیلد، جان (۱۳۹۲). سرمایه اجتماعی، ترجمه: حسین رضایی، غلامرضا غفاری، تهران، نشر: کویر.
- قزوینی، عبدالنبی بن محمدتقی (۱۳۶۵) تتمیم امل الامل. تصحیح حسینی اشکوری، احمد، و مرعشی، محمود. قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
- قزوینی، ابوالحسن، (۱۳۶۷)، فواید الصغویه تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کاشف الغطاء، جعفر بن خضر (۱۳۸۰). کشف الغطاء عن مهمات الشریعه الغراء. ج ۱ و ج ۴، تصحیح تبریزیان، عباس، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- کروسینسکی (۱۳۶۳). سفرنامه کروسینسکی، ترجمه عبد الرزاق دنبلی مفتون، تهران: توس.
- کلمن، جیمز (۱۳۸۴). «نقش سرمایه اجتماعی در ایجاد سرمایه انسانی»، در سرمایه اجتماعی اعتماد، دموکراسی و توسعه، به کوشش کیان تاج بخش، تهران: نشر شیرازه، ص ۹۱-۴۱.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳). سفرنامه کمپفر، مترجم کیکاوس جهاننداری تهران: انتشارات خوارزمی.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۹۵). ساخت جامعه، ترجمه اکبر احمدی، تهران: انتشارات علم.
- لاکهارت، لارنس (۱۳۸۳). انقراض سلسله صفویه، ترجمه اسماعیل دولت شاهی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- لسان‌الملک سپهر (۱۳۵۳). ناسخ‌التواریخ، ج ۴، تهران: انتشارات اسلامی.
- متی، رودی، (۱۳۹۹). ایران در بحران: زوال صفویه و سقوط اصفهان، ترجمه حسن افشار. تهران: نشر مرکز.
- محقق سیزواری (۱۳۸۳). روضه‌الانوار عباسی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- مرعشی صفوی، میرزا محمدخلیل، مجمع‌التواریخ (۱۳۶۲). تصحیح، عباس اقبال، تهران: کتابخانه سنایی، کتابخانه طهوری.
- مروی، محمدکاظم (۱۳۶۴). تاریخ عالم آرای نادری، مصحح: محمدامین ریاحی، بی جا: نقش جهان کتابفروشی زوار.
- مستوفی، محمدحسن (۱۳۷۵). زبده‌التواریخ. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- میرزا سمیعا، تذکره‌الملوک (۱۳۷۸). به کوشش سیدمحمد دبیر سیاقی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- میرزای قمی، ابوالقاسم محمدبن حسن (۱۳۹۹). جامع‌الشتات، قم: مؤسسه فرهنگی فقه‌التقلین، و مکتب سماحة آية الله العظمی الشیخ یوسف الصانعی.
- نراقی، احمد بن محمد مهدی، (۱۳۷۵-۱۴۱۷). عوائد الأیام، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

از وابستگی تا استقلال: مقایسه و تحلیل سرمایه ... (محمد سمیعی و الهه فرحی) ۱۲۵

نصیری، محمدابراهیم (۱۳۷۳) دستور شهریاران، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
نیبور، کارستن (۱۳۸۴). سفرنامه کارستن نیبور، ترجمه پرویز رجبی، تهران: انتشارات توکا.
نیریزی، قطب‌الدین محمد (۱۳۷۱). رساله سیاسی در تحلیل علل سقوط دولت صفویه و راه حل بازگشت
آن به قدرت، تصحیح رسول جعفریان، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی
(ره). ۱۳۷۱.

هابز و دیگران (۱۳۸۷). مبانی مفهومی سرمایه اجتماعی، ترجمه محمد مهدی شجاعی باغینی، تهران:
پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
وثوقی، محمدباقر، (۱۳۸۴). « جابه جایی قدرت های سیاسی و اجتماعی در خلیج فارس از سقوط هرموز
تا سقوط اصفهان»، نشریه فرهنگ، ش ۵۶، صص ۲۱۵-۱۸۵.